

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 5. ‘Gelijk een goed en getrouw Regent schuldig is te doen.’

Koningin Emma als politiek regentes en opleider van koningin Wilhelmina

*Ik zweer trouw aan de Koningin; ik zweer, dat ik in de waarneming van het Koninklijk gezag, zoolang de Koningin minderjarig is, de Grondwet van het Rijk steeds zal onderhouden en handhaven. Ik zweer, dat ik de onafhankelijkheid en het grondgebied des Rijks met al mijn vermogen zal verdedigen en bewaren; dat ik de algemeene en bijzondere vrijheid en de rechten van al de onderdanen der Koningin, en van elk hunner zal beschermen, en tot instandhouding en bevordering van de algemeene en bijzondere welvaart alle middelen zal aanwenden, welke de wetten ter mijne beschikking stellen, gelijk een goed en getrouw Regent schuldig is te doen. Zo waarlijk helpe mij God Almachtig!*¹

Op maandag 8 december 1890 trok een koninklijke stoet van Paleis Noordeinde naar het gebouw van de Tweede Kamer. Een commando cavalerie opende de ‘koninklijke trein’, zoals de stoet fraai omschreven werd in het ‘Programma voor de Eedaflegging door Hare Majesteit de Koningin-Regentes in de Verenigde Zitting te ’s Gravenhage’. De militairen werden gevolgd door een hoffourier met twee rijknechten te paard, in een rijtuig gezeten de kamerheer-ceremoniemeester, acht kamerheren verdeeld over twee rijtuigen en de grootofficieren van het Koninklijk Huis verdeeld over twee rijtuigen. Het programma met zwarte rouwranden beschreef het ceremoniële verschil in rang tussen de kamerheren en grootofficieren: de kamerheren hadden slechts recht op twee paarden en één lakei aan elke portier, terwijl de grootofficieren in rijtuigen reden die met vier paarden bespannen waren en twee lakeien aan elke portier hadden. Na opnieuw een commando cavalerie volgden de opperceremoniemeester, gezeten in een rijtuig dat met vier paarden was bespannen en een lakei naast elke portier had, en de waarnemend grootmeesteres van de koningin-regentes en een Dame du Palais. De dames kregen een rijtuig dat met vier paarden bespannen was en twee lakeien naast elke portier had.

Het middelpunt van de stoet werd gevormd door de koningin-regentes zelf. Zij zat in een rijtuig dat bespannen was met zes paarden, met een koetsier naast elk paard, en drie lakeien naast iedere portier. Het rijtuig werd begeleid door de adjudant-generaal van het Militaire Huis en de waarnemend gouverneur van de Haagse residentie. Beide bereden een paard. Het koninklijk rijtuig werd gevolgd door adjudanten en ordonnance officieren, rijdende twee aan twee, te paard. Een commando cavalerie sloot de stoet af.

De stoet begaf zich over het Noordeinde, door de Hoogstraat, de Gravenstraat en over het Buitenhof naar het Binnenhof. Daar werd de koningin-regentes voor het gebouw van de Tweede Kamer opgewacht door een commissie samengesteld uit leden van de Staten-Generaal. Begeleid door deze commissie – onder leiding van de voorzitter van de Tweede Kamer, jonkheer mr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland – betrad de koningin-regentes tezamen met haar hofdignitarissen de vergaderzaal nadat zij formeel was aangekondigd door kamerheer-ceremoniemeester J.D.C.C.W. baron de Constant Rebecque. In de vergaderzaal stonden de leden van beide Kamers, de ministers en de leden van de Raad van State op van hun zitplaatsen terwijl koningin Emma zich begaf naar haar eigen zitplaats: een zetel geplaatst naast de officiële troon.

De voorzitter van de Verenigde Vergadering, mr. A. van Naamen van Eemnes, nam het woord. ‘Mevrouw! Met diepe weemoed heet ik Uwe Majesteit opnieuw welkom. Nauwelijks was toch Uwe Majesteit uit deze Vergadering teruggekeerd aan het ziekbed van

¹ Artikel 43 Grw 1887 zoals op 8 december 1890 uitgesproken door koningin Emma. Op citaat bij: G.L. Kepper, *Het regentschap van Koningin Emma* (’s Gravenhage z.j. (1899)) 23-24.

Uwen geliefden Gemaal, of de treurmare weerklonk: Zijne Majesteit Koning Willem III is de eeuwige ruste ingegaan. Ik zal thans niet herhalen, wat Nederland door den dood van onze zoo betreurden Koning verloren heeft. Liever wil ik wijzen op den kostbaren schat, dien Zijne Majesteit aan Nederland heeft nagelaten in onze beminde Koningin Wilhelmina met Uwe Majesteit als leidsvrouw en Moeder. Het Nederlandsche Volk ziet in zijne jeugdige Koningin het beeld eener schoone toekomst, omdat het overtuigd is, dat Hare vorming en opvoeding bij Uwe Majesteit als Regentes en Voogdes volkomen veilig en in de beste handen zijn. De Volksvertegenwoordiging deelt ten volle die overtuiging, welke zij reeds vroeger in wettelijken vorm heeft uitgesproken. Als haar Voorzitter neem ik de vrijheid, Uwe Majesteit eerbiedig te verzoeken, den in de Grondwet voorgeschreven eed als Koningin-Regentes gedurende de minderjarigheid van Koningin Wilhelmina in mijne handen te willen afleggen.'

Koningin Emma verhief zich daarop van haar zetel en legde de eed af die de Grondwet haar voorschreef. Zij zwoer trouw aan de koningin en beloofde dat zij tijdens het waarnemen van het koninklijk gezag de Grondwet zou handhaven en de onafhankelijkheid van Nederland met al haar vermogens zou verdedigen en bewaren. De onderdanen van de minderjarige koningin konden erop rekenen dat onder haar regentschap hun rechten en vrijheden beschermd zouden worden en dat alle middelen zouden worden aangewend, voorzover de wetgeving dat toestond, om de algemene en bijzondere welvaart van het land te bevorderen. Daarna volgde een tweede eed. Koningin Emma werd namelijk niet alleen officieel geïnstalleerd als regentes, maar ook als voogd van haar minderjarige dochter. 'Ik zweer trouw aan de Koningin; ik zweer al de plichten, welke de Voogdij mij oplegt, heilig te vervullen en er mij bijzonder op te zullen toeleveren om de Koningin gehechtheid aan de Grondwet en liefde voor Haar Volk in te boezemen. Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig!'

De korte bijeenkomst werd afgesloten door de voorzitter. 'Moge de Almachtige God Uwe Majesteit gezondheid, kracht en wijsheid geven om de dankbare, maar moeielijke taak van Regentes en Voogdes te vervullen tot geluk van onze beminde Koningin Wilhelmina en tot heil van ons dierbaar Vaderland.' Samen met de andere commissieleden deed hij vervolgens koningin Emma uitgeleide en de Verenigde Zitting werd opgeheven. Met dezelfde officiële 'koninklijke trein' begaf koningin Emma zich daarna door Den Haag, over dezelfde route als op de heenweg, terug naar Paleis Noordeinde.

Later in de middag volgde een tweede zitting van de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal. Dit maal werden de leden van de Raad van Voogdij te beëdigd. Na het afleggen van de eed werden óók zij door Van Naamen succes toegewenst: 'Ik wensch de heeren geluk met de aanvaarding hunner betrekking en hoop dat zij allen die zullen vervullen ten nutte van het land en tot heil van Hare Majesteit Koningin Wilhelmina.'²

De formele eedteksten, de toespraken en de plaats die koningin Emma innam binnen de parlementaire vergadering illustreerden haar kwetsbare positie: zij mocht niet plaatsnemen op de troon, maar kreeg een zetel die daarnaast was geplaatst. Koningin Emma was slechts een waarneemster voor haar minderjarige dochter en moest de taken waarnemen die de Grondwet voorschreef aan het staatshoofd. Het ging niet om háár persoon, maar om koningin Wilhelmina. Via de Grondwet was in hoofdzaak reeds vastgelegd wat Emma's taak zou zijn. Als voogdes kreeg zij bovendien met een raad van toezicht te maken. De Raad van Voogdij was formeel een adviesorgaan, maar had dusdanige bevoegdheden per wet gekregen dat koningin Emma inmenging in zaken moest dulden die haar echtgenoot niet op prijs zou hebben gesteld.

Bovendien verwees Van Naamen expliciet naar een vertrouwen dat eerder was afgegeven in 'in wettelijken vorm'. Tijdens de parlementaire behandeling van de Wet op het

² Kepper, *Het regentschap van Koningin Emma*, 22-24. 'Programma voor de Eedaflegging door Hare Majesteit de Koningin-Regentes in de Verenigde Zitting te 's Gravenhage': KHA A47-VII-4. NL-HaNA, Dumonçeau, nummer toegang 2.21.056, inventarisnummer 224.

regentschap waren in 1884 vragen gesteld over Emma's onervarenheid en Duitse achtergrond. Minister Heemskerk had deze weten te pareren tijdens een debat van de Verenigde Vergadering van beide parlementaire Kamers, maar de politieke aandacht was gevestigd. De Wet op de voogdij was pas in het parlement gebracht op het moment dat via een grondwetsherziening in 1887 de regels omtrent de erfopvolging waren verduidelijkt. Emma moest in ogen van de wetgever gaan bewijzen dat zij Nederlandse was en haar oor niet liet hangen naar haar Duitse familie en schoonfamilie. Als regentes moest Emma aan de politieke elite bewijzen dat zij het vertrouwen waard was en geen afbreuk zou doen aan de dynastieke politiek van de Oranjes: niets inleveren op hetgeen de Oranjes in het verleden verworven hadden in materiële of immateriële zin.

Koningin Emma wist dat zij nauwlettend in de gaten werd gehouden. Acht jaar lang moest zij gaan schipperen: zij moest de regering van haar echtgenoot voortzetten en tegelijkertijd haar oog richten op de wijze waarop haar dochter zou gaan regeren. Als voogdes moest zij haar dochter voorbereiden op het koningschap, maar ze kreeg daarbij begeleiding van een gezelschap heren die in het dagelijks leven functies bekleedden als vicepresident van de Raad van State of lid van de Tweede Kamer. Een jonge, staatkundig onervaren vrouw van Duitse komaf kreeg als regentes te maken met een leger van heren op gevorderde leeftijd die haar formeel dienden als ministers en adviseurs, maar letterlijk en figuurlijk veel beter de weg kenden in Den Haag en Nederland.

De Grondwet, de Wet op de voogdij maar ook de Oranjetraditie gaven koningin Emma een duidelijke doelstelling: tijdens het regentschap moest zij het koningschap met al zijn rechten en plichten bewaren en bewaken. Zij was slechts de tijdelijke bewaarder van het koningschap dat volgens de tijdgenoten het resultaat was van de rijke nationale geschiedenis waarin Nederland en Oranje nauw met elkaar verbonden waren en dat nader invulling had gekregen in een geschreven Grondwet. Koningin Emma moest deze erfenis van de Oranjes zo goed mogelijk bewaken en haar zo ongeschonden mogelijk op 31 augustus 1898 overdragen aan koningin Wilhelmina.³

Tegelijkertijd dwongen politieke ontwikkelingen koningin Emma tot aanpassingen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw maakte Nederland versneld een proces van modernisering door. Met het afschaffen van de belasting op kranten in 1869 en gelijktijdige technologische ontwikkelingen kwam de Nederlandse pers tot bloei. Krantenoplagen stegen en krantenredacties bekenden steeds meer politieke kleur of gingen een eigen publiek bedienen. De Nederlandse bevolking groeide zowel in demografisch als economisch opzicht. Dit vertaalde zich in emancipatiebewegingen met een groeiend politiek bewustzijn. Na een sterke roep om uitbreiding van het kiesrecht werd met de Grondwetsherziening van 1887 daarvoor de mogelijkheid geopend. Tijdens het regentschap van koningin Emma werden hevige debatten gevoerd over een nieuwe kieswet en het einde van haar regentschap viel grotendeels samen met een vernieuwde samenstelling van de Staten-Generaal. Met de in 1896 tot stand gekomen kieswet zette Nederland een belangrijke stap in de richting van een parlementaire democratie met politieke partijen in plaats van individueel optredende parlementariërs.⁴

³ Vgl. de formele proclamatie van 24 november 1890 waarmee koningin Emma in naam van koningin Wilhelmina het regentschap aanvaardde: *Staatblad* 1890, nr. 177. Verburg, 'Koningin Emma als regentes', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 196-221, alwaar 217-218.

⁴ J.C.H. Blom, 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn, tweede druk 1995) 308-365, alwaar 320. Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad* (Baarn, 4^e geheel herziene druk 1968) 150-166. C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1874-1887', in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 228-244, 232-234. J.T. Minderaa,

Koningin Emma was regentes in de jaren dat het politieke landschap in verhevigde mate veranderde. Het waren daarom moeilijke jaren. Zij begon onervaren, maar volgens haar dochter Wilhelmina niet geheel onkundig van regeringszaken. Koningin Emma had zich geheel aangepast aan de levenssfeer van haar echtgenoot, maar hem indirect ook gestuwd. 'Zij zorgde er voor steeds op de hoogte te zijn van de politieke en andere vraagstukken, die vader moest behandelen dan wel bezighielden en zo kon hij deze te allen tijde met vrucht met haar bespreken.' Eenmaal regentes deelde koningin Emma al vroeg haar ervaringen met de koningin-in-opleiding.

Wilhelmina kreeg daarbij vooral een morele les die in het verlengde lag van Emma's eigen opstelling. 'Ik zie moeder voor mij als een beeld van nederigheid en plichtbesef, als iemand, die niets van zichzelf dacht en bij wie alles erop gericht was te dienen. Zij heeft heel haar leven door gewerkt, was altijd bezig en toonde daarbij, dat zij veel zedelijke moed bezat. Van kindsbeen af heb ik dagelijks deze eigenschappen kunnen waarnemen en van haar voorbeeld heb ik veel geleerd. Toen ik iets ouder was, dreef zij altijd de spot met hoogmoed, ijdelheid en het zich verhovaardigen of op iets laten voorstaan. Er is geen gesel zó striemend als de spot, vooral bij jongeren. Duidelijk herinner ik mij onze gesprekken over de hoge eisen die zedelijke moed stelt, over het offer en de zelfverloochening die deze vraagt.'

Volgens Wilhelmina was haar moeder Emma een geslaagd regentes en voogdes geweest dankzij deze opstelling en specifieke persoonskenmerken. 'Zij was een sterke persoonlijkheid met grote wilskracht. Daarbij kwam zij elkeen met haar aangeboren vriendelijkheid en 'goodwill' tegemoet en was zij steeds bereid in de goede bedoelingen van anderen te geloven. Zij was daarin ook reëel en evenwichtig. Zij had zo'n warm hart voor haar medemensen. Er bestond bij haar een volkomen natuurlijk evenwicht tussen hart en verstand.' Maar ook bezat Emma de bijzondere gave om in haar eigen omgeving alles gezellig en praktisch te schikken en in te delen. 'Dit talent kwam velen ten goede bij de raad die zij gaf, als deze gevraagd werd.'⁵

Een moeizame opmars naar het regentschap

Koningin Emma arriveerde onbekend en onbemind in 1879 in een Nederland waar de elite met angst keek naar de politieke ontwikkelingen in het naburige Duitsland. De publicist Eduard Gerdes benadrukte in zijn koningsgezinde brochure dat Emma's vader een liberaal georiënteerd constitutioneel vorst was maar verbloemde niet dat George Victor regeerde over een klein vorstendom zonder noemenswaardige bodemstoffen, handel of industrie. Financieel en politiek waren de vorstendommen Waldeck en Pymont afhankelijk van Pruisen. Eén voordeel had Emma wél: haar moeder was een geboren prinses van Nassau en in de ogen van Gerdes was zij daarom eigenlijk al lid van de dynastie met wie Nederland sinds lang een band had. Het volk moest blij zijn met Emma nu de hoofdlijn van de dynastie dreigde uit te sterven als gevolg van de weinig huwelijkslustige opstelling van de prinsen Willem en Alexander. 'Het gevolg hiervan zou wezen dat het oude Oranjehuis zou uitsterven en de troonsopvolging in eene lijn komen, die wij niet begeren.'⁶

Na de dood van prins Alexander in 1884 werd daarom het zekere voor het onzekere genomen. De Grondwet van 1848 stond geen wijzigingen tijdens een regentschap toe terwijl

'De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914', in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 301-347, alwaar 301-304.

⁵ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen* (Amsterdam 1959) 39-43. Zonder titels te noemen verwees Wilhelmina naar gedenkboeken om het succes van haar moeder regentschap te illustreren. Nog tijdens haar regentschap tekende koningin Emma, op basis van een prospectus, in op het gedenkboek dat G.L. Kepper over haar regentschap samenstelde (*Het Regentschap van Koningin Emma*): KHA A47-X-161.

⁶ Gerdes, *Onze aanstaande Koningin*, 9, 14.

de kiesrecht kwestie hoog op liep. Een grondwetsartikel werd daarom versmald: alleen de grondwettelijke erfopvolging mocht niet tijdens een regentschap veranderd worden.⁷ De vrees bestond dat een regent ongewenste invloed zou uitoefenen op de grondwettelijke regeling van de troonsopvolging.⁸ De volgorde van de troonsopvolging was in de Grondwet van 1848 bovendien in rekbare termen opgesteld. Het was duidelijk dat vrouwen de troon pas konden erven als mannelijke leden van de Oranjedynastie waren uitgestorven, maar er bestond discussie over de volgorde die vervolgens onder de Oranjevrouwen moest worden aangehouden: Wilhelmina als dochter van de laatste koning of moest men terug gaan kijken naar de nazaten van de dochter van de eerste Oranjekoning?⁹ Prinses Marianne, de enige dochter van koningin Willem I, was getrouwd geweest met een prins uit het Pruisische koningshuis Hohenzollern. Deze dynastie voerde sinds 1871 de Duitse keizerstitel.¹⁰ De tweede dochter van prins Frederik, zoon van Willem I, was ingetrouwd in een Duitse prinsendynastie. Met het oog op onduidelijkheden en daarmee eventuele politieke claims van buitenlandse ‘stamhuizen’ werd in de Grondwet van 1887 expliciet via nieuwe grondwetsartikelen geregeld dat bij afwezigheid van mannelijke erfopvolgers de kroon overging op de dochter van de laatst overleden koning of een nog ongeborn kind.¹¹ Ook via het schrappen van een grondwetsartikel werd duidelijk gemaakt dat het niet de bedoeling was dat nakomelingen van een dochter van Willem I of Willem II de kroon konden claimen zolang er nog ‘Nederlandse’ kandidaten waren.¹²

Het ‘Nederlandse’ karakter van het Oranjekoningschap kwam centraal te staan tijdens de parlementaire behandeling van de wetsvoorstellen voor het regentschap en het voogdijschap. Binnen de ministerraad was in 1884 slechts één persoon tegen een regentschap van koningin Emma: de liberaal Weitzel. Koningin Victoria had weliswaar bewezen dat een vrouwenregering succesvol kon zijn, maar koningin Emma had in Weitzels ogen geen noemenswaardige opleiding tot het koningschap genoten en kwam ‘uit een zeer, zeer klein, Duitsch Vorstenhuisje’.¹³ In de memorie van toelichting stelde het ministerie-Heemskerk vervolgens een stelling centraal: zij was ervan overtuigd dat de benoeming van koningin

⁷ Zie A.W.P. Weitzel in zijn dagboeken gedurende juni en juli 1884. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 17. Slechts beperkt gepubliceerd in *Maar Majesteit!* Artikel 198 Grw werd gewijzigd per wet van 5 december 1884, Staatsblad no. 228. Tijdens de Grondwetsherziening van 1887 kreeg het alleen een nieuw nummer (artikel 196). Zie: T. Sybenga, *De Grondwet. Beknopt toegelicht* (Den Haag 1888) 159.

⁸ T. Sybenga, *De Grondwet van 1887 toegelicht. Ook in verband met de praktijk* (Den Haag, zesde bijgewerkte druk 1921) 474. In 1888 had Sybenga alleen medegedeeld dat er meerdere interpretaties over artikel 19 waren: onder bijzondere omstandigheden mocht de koning een voorstel doen omtrent verandering van de orde van erfopvolging: Sybenga, *De Grondwet*, 29, 159.

⁹ Vgl. art. 15 en 16 Grw. 1848. www.denederlandsegrondwet.nl. Voor nadere toelichting over de discussiepunten en verwijzingen naar de Memorie van Toelichting uit 1887, zie Sybenga, *De Grondwet van 1887 toegelicht*, 61-84. T. Sybenga ging er in 1888 vanuit dat de wetgever het oude erfsysteem had willen bestendigen, maar gaf een exposé waaruit bleek dat tijdgenoten vreesden dat de nakomelingen van prinses Marianne of prins Frederik, vóór Wilhelmina zou komen. Zie: Sybenga, *De Grondwet*, 21-24. Voor een overzicht van de erfopvolging na 1887, zie een overzicht opgemaakt door de Britse gezant Howard voor zijn superieuren in Londen in 1906: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Derde periode, zesde deel* (Den Haag 1968) 244-252, invouwblad tussen blz. 256 en 257 (schema van alle kandidaten). De neutraliteitspositie van Nederland kwam in 1906 in gevaar door het uitblijven van een troonopvolger.

¹⁰ Zie voor de achtergronden van de ‘Duitse’ troonpretendenten die later weer veelal huwelijkskandidaten voor Wilhelmina werden: René Cleverens, *De Oranje-erfopvolging rond de eeuwwisseling. Troonpretendenten en huwelijkskandidaten, 1898-1909* (Middelburg 1997).

¹¹ Art. 12, 13 en 17 Grw. 1887. www.denederlandsegrondwet.nl.

¹² Geschrapd werd artikel 19 uit de Grondwet van 1848. In de Grondwet van 1815 was reeds geregeld dat de koning geen buitenlandse kroon mocht dragen (met uitzondering van die van Luxemburg) en zijn residentie in Nederland moest hebben: art. 29 Grw 1815, art. 28 Grw. 1840, art. 26 Grw. 1848, art. 23 Grw. 1887.

¹³ Zie hoofdstuk 4 voor het volledige citaat. 23 juni 1884. NL-HaNA, Weitzel, 2.21.007.60, inv.nr. 17. *Maar Majesteit!*, 168.

Emma tot eventuele regentes overeenstemde ‘met de wenschen van het Nederlandsche volk, hetwelk bereid zal zijn op de geëerbiedigde Koningin de trouw en de gehechtheid over te brengen aan het Vorstelijk geslacht, waaraan Zij door haar huwelijk is verbonden. Het volk van Nederland, zijne taal, zeden en grondwettige instellingen zijn Haar reeds thans dierbaar geworden. Bovenal ligt in de nauwe betrekking tot Haar kind de beste waarborg, dat het belang en de waardigheid van het Koningschap door Haar gehandhaafd zullen worden.’¹⁴

Voorafgaand aan de plenaire behandeling van het wetsvoorstel in de Verenigde Vergadering der Staten-Generaal liet de commissie van parlementaire controleurs weten dat er maar één vraag aan de orde was: ‘Wie is de meest geschikte Regent?’ Dat was koningin Emma die waarschijnlijk een nauwgezette regentes zou worden gezien de formulering dat het Nederlandse volk, taal, zeden en grondwettelijke instellingen haar reeds dierbaar waren geworden. Bovendien zag men geen alternatief: een buitenlandse vorst kon leiden tot grote moeilijkheden en een landgenoot zou het prestige van een vorstelijk persoon missen. Wel was de parlementaire rapporteurs iets opgevallen: de Wet op het regentschap van 4 mei 1850 was uitgebreider geweest. Bovendien was in dit wetsvoorstel, opgesteld voor het geval Willem III zou overlijden, koningin Sophie uitgesloten van het regentschap. Had dat te maken met de overweging dat de regering door een vrouw minder gewenst was?¹⁵

Het ministerie antwoordde schriftelijk dat het blij was met de mededeling dat de benoeming van koningin Emma overeen kwam met het landsbelang. Zonder op de heikele kwestie van de huwelijksproblemen tussen Willem III en koningin Sophie in te gaan werd gesteld dat een vrouwelijke regent uitstekend de zaken kon waarnemen: tijdens het stadhoudelijk bestuur had tweemaal de moeder van de erfgenaam de waardigheid waargenomen zonder dat het land daarbij schade had geleden. Met prins Hendrik was in 1850 een goede mannelijk kandidaat aanwezig geweest en dat was niet langer het geval.¹⁶ De kwestie werd niet nader uitgewerkt, maar kreeg een met sensatie geladen nazit tijdens de plenaire handeling in een speciale zitting van de Verenigde Vergadering. Het radicaal liberale kamerlid S. van Houten vroeg zich openlijk af of een vrouw wel het fundament van het staatsbestel kon vormen. J. Heemskerk verweerde zich namens het collectief van de ministers: koningin Victoria had in Groot-Brittannië, algemeen beschouwd als de bakermat van de parlementaire regering, bewezen dat een vrouw dit fundament kon zijn. Zij aanvaardde als jong meisje van achttien jaar de regering en onder haar bewind had het koninkrijk vele stormen overleefd zonder dat het ooit aan vaste leiding had ontbroken of de staatsinstellingen in gevaar waren geweest. Het bleef bij parlementaire speldenprikjes zonder dat werd doorgevraagd. Het wetsvoorstel werd aangenomen met slechts drie tegenstemmen. Van Houten behoorde tot de 97 leden die vóór het wetsvoorstel stemden.¹⁷

De Grondwet schreef verder voor dat de voogdij van een minderjarige koning(in) werd geregeld bij officiële wet.¹⁸ Ook dit was in 1850 een heikele kwestie geweest. Willem III wilde zijn toenmalige echtgenote Sophie slechts een ondergeschikte rol binnen een voogdijraad toebedelen omdat zij zich had ingelaten met de buitenlandse politiek. De ministers hadden voet bij stuk gehouden en wezen de koningin aan als mogelijk voogdes. Het wetsvoorstel sneuvelde vervolgens tijdens behandeling in de Verenigde Vergadering omdat het beeld was ontstaan dat de ministers een ‘politieke voogdij’ wilden regelen in plaats van een burgerrechtelijke betrekking rondom een mogelijke kroondrager.¹⁹ Schaduwen van deze

¹⁴ Handelingen der Staten-Generaal. Bijlagen 1883-1884. VV 29 juli 1884.

¹⁵ Handelingen der Staten-Generaal. Algemeen Verslag. 31 juli 1884.

¹⁶ Handelingen der Staten-Generaal. Memorie van Antwoord. 31 juli 1884. Vgl. VV 19 april 1850, 1 mei 1850, 2 mei 1850. Het wetsvoorstel werd op 2 mei 1850 aangenomen met 86 tegen 14 stemmen.

¹⁷ Handelingen der Staten-Generaal. VV, 4^e zitting. 1 augustus 1884.

¹⁸ Art. 32 Grw 1887.

¹⁹ A. Alberts, *Koning Willem III* (Den Haag 1964) 50-68, 78-80. A. Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht 1939) 197. VV 19 april 1850, 1 mei 1850, 2 mei 1850 en 19 juli 1850; zie:

politieke kwestie speelden in 1888 een rol: binnen de parlementaire voorbereidingscommissie vond een discussie plaats of het wenselijk was dat het parlement jaarlijks op de hoogte werd gesteld omtrent de opvoeding van de minderjarige koningin.²⁰

Bovendien speelde er een juridisch netelige kwestie die het komende regentschap van Emma beïnvloedde: als gevolg van bepalingen in het Burgerlijk Wetboek van 1838 stond de sociale gedachte centraal dat de getrouwde vrouw onder permanente voogdijschap van haar echtgenoot stond. Alleen in uiterste noodzaak, en dan nog het liefst bijgestaan door een mannelijk raadsman, mocht een weduwe het voogdijschap over haar kinderen voeren; aan andere vrouwen dan de moeder was dit niet toegestaan. Deze wetgeving was ingegeven door de opvatting dat het huwelijk bedoeld was om de afstamming van de kinderen juridisch te regelen. De man was het hoofd van een onopzegbare echtvereniging en hij had daarom zeggenschap over de persoon van zijn vrouw, haar ingebrachte materiële goederen en de opvoeding van de kinderen. Een maatschappelijke discussie daarover kwam in de late negentiende eeuw op gang en Wilhelmina's naderende koningschap voedde deze discussie: een gehuwde vrouw mocht niet handelingsbekwaam zijn in burgerrechtelijke zaken, maar mocht wél koningin zijn. In de ogen van de voorvechters van de eerste feministische golf was dit de omgekeerde wereld.²¹ Tijdens Emma's regentschap beschreef Cécile Goekoop-De Jong in de populaire tendensroman *Hilda van Suylenburg* schrijnende situaties die de ideeën van de burgerlijk feministes in de hogere standen goed verwoordden.²²

Koning, ministers en parlement bespaarden koningin Emma dergelijk leed: de koningin-echtgenote kreeg alle ruimte voor zover de Grondwet en het Burgerlijk Wetboek dat toestonden. Koningin Emma kreeg het voogdijschap over de minderjarige Wilhelmina maar wel met de grondwettelijk vereiste Raad van Voogdij naast zich. De totstandkoming van de Wet op de voogdij was vooral moeizaam omdat de koning invloed wilde uitoefenen op de personele samenstelling van de raad. Hij stuurde zelf een namenlijstje in dat werd geweigerd door de ministers. Uiteindelijk werd in 1888 een wetsontwerp naar de Staten-Generaal gestuurd zonder dat toekomstige leden met naam werden genoemd: vier leden zouden bij Koninklijk Besluit worden benoemd en de andere vijf leden zouden dit zijn als gevolg van hun functie: de vicepresident van de Raad van State, het oudst benoemde lid van de Raad van State, de voorzitter van de Algemene Rekenkamer, de president en de procureur-generaal van de Hoge Raad der Nederlanden. Achter de schermen was ook koningin Emma actief: zij wilde niet dat hofbetrekkingen gecombineerd werden met een lidmaatschap van de Raad van Voogdij.²³ De aanstaande regentes dreigde met een zwaar middel als haar wensen niet serieus genomen zouden worden: een hofdignitaris zou gedwongen worden zijn betrekking aan het hof neer te leggen indien hij zich zou laten benoemen tot lid van de Raad van Voogdij.²⁴ Ook aan aankomend voorzitter – jonkheer G.C.J. van Reenen, vicepresident van de Raad van State

www.statengeneraaldigitaal.nl. Het wetsvoorstel op de voogdij werd op 22 juli 1850 afgestemd met 59 tegen 21 stemmen. Zie hoofdstuk 3: in deze periode dreigde een koninklijke echtscheiding.

²⁰ VV 16 juli 1888. Verslag, p. 11.

²¹ A.R. de Bruijn, *Het Nederlandse huwelijksvermogensrecht* (Deventer, vijfde herziene druk 1012) 1-15. Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992) 102, 161-180. Vgl. Selma Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap en huwelijk 1870-1900* (Amsterdam 1987) 18-50.

²² C. Goekoop-De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg* (1897; fascimile-uitgave Amsterdam 1984) 28, 33-35, 520-523, 550-552. Vgl. Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 81-82.

²³ Verburg, *Koningin Emma*, 21-30. De kroonleden werden bij K.B. van 30 oktober 1888 benoemd. Eén Kroonlid, W.A.A.J. baron Schimmelpenninck van der Oye (voorzitter van de Eerste Kamer), stierf voor overlijden van Willem III. Zijn plaats werd niet opgevuld.

²⁴ KHA A47-XI-5, no 3 ('Geheime tas 3'). Conceptbrief in handschrift Emma, z.d., zonder geadresseerde. Zie Verburg, *Koningin Emma*, 27-29, voor namen van mogelijke personen aan wie de brief gericht kan zijn geweest.

– liet koningin Emma in augustus 1888 deze wens blijken.²⁵ Zij gaf Van Reenen bovendien een lijst van personen die haar welgevallig zouden zijn als ‘Kroonlid’ binnen de Raad van Voogdij.²⁶

De parlementaire behandeling van het wetsontwerp was minder pittig dan het debat over het regentschap in 1884 was geweest. De opmerkingen over de onervarenheid en Duitse achtergrond van koningin Emma klonken echter nog steeds op de achtergrond. De Memorie van Toelichting legde grote nadruk op de opvoeding van de aanstaande koningin en de rol die de Raad van Voogdij daarbij moest spelen: de koningin diende als Nederlandse te worden opgevoed en buitenlandse reizen mochten alleen plaatsvinden met instemming van de Raad van Voogdij. ‘Hij, wien de hooge roeping wacht om bij Zijne meerderjarigheid de regering over het Nederlandsche volk te aanvaarden, behoort eene Nederlandsche opvoeding te genieten, en daartoe gedurende zijne minderjarigheid zooveel mogelijk te midden van zijne onderdanen te verblijven. Een buitenslandsch verblijf kan derhalve alleen door bijzondere omstandigheden gerechtvaardigd worden. Daarnevens zullen op zijne geschiktheid om de gewichtige taak die hem wacht, naar eisch te vervullen, met name de keuze van opvoeders en onderwijzers een overwegenden invloed uitoefenen. Bij de beslissing daaromtrent behoort derhalve de Moeder-Voogdes te worden ter zijde gestaan door een Raad van Voogdij, die meer in het bijzonder zal hebben te letten op het publiekelijk belang bij deze voogdij betrokken, terwijl in alle andere opzichten de uitsluitende zorg voor de persoon van de vermoedelijke Troonopvolgster het best is toevertrouwd aan Hare Moeder, Hare Majesteit de Koningin.’²⁷

De voogdijwet bepaalde vervolgens expliciet dat alle voordrachten voor onderwijzers aan de raad moest worden voorgelegd. ‘De zorg voor de persoon der minderjarige Koningin is opgedragen aan de Moeder-Voogdes. De Raad van Voogdij wordt gehoord bij de keuze van de opvoeders en de onderwijzers der minderjarige Koningin. Voor ieder buitenslandsch verblijf der minderjarige Koningin wordt de goedkeuring van den Raad van Voogdij vereischt.’²⁸

De wetgever had tegelijkertijd ook oog voor het publieke belang dat samenhang met de financiën van het koninklijke huishouden. Via de voogdijwet werd vastgelegd dat direct na aanvaarding van de voogdij alle goederen van de minderjarige koningin beschreven moesten worden onder toezicht van een notaris. Elk jaar zou de Raad van Voogdij vervolgens de huishoudelijke kasboeken moeten controleren. Na vragen van de commissie van parlementaire rapporteurs bevestigden de ministers nog eens dat het staatsinkomen van de koningin, de ‘civiele lijst’, strekte tot ‘het ophouden van de waardigheid en den luister van de Koninklijke macht’. Het diende daarmee een publiekelijk belang. Een licht gewijzigd wetsontwerp werd op 12 september 1888 grotendeels zonder beraadslaging en hoofdelijke stemming aangenomen.²⁹

Zowel ministers als parlementariërs namen op deze wijze een kritisch afwachtende houding aan waarbij koningin Emma voorlopig het voordeel van de twijfel werd gegeven. Na de nodige interne discussie binnen de voorbereidingscommissie ging het parlement akkoord met duidelijke uitgangspunten: koningin Emma zou in private zaken ruimte krijgen, maar ministers en parlement wensten via de voogdijraad controle op de wijze waarop de nieuwe

²⁵ KHA A50-XIVa-3. Brief van S.M.S. van Ranitz, geschreven namens koningin Emma aan jonkheer G.C.J. van Reenen, 2 augustus 1888. In deze brief ontbreken namen van betrokkenen.

²⁶ KHA A50-XIVa-3. Brieven van S.M.S. van Ranitz, geschreven namens koningin Emma aan jonkheer G.C.J. van Reenen, 11 september 1888 en 23 september 1888. Koningin Emma droeg onder meer Röell, De Beaufort, Van Tienhoven en Schorer voor als Kroonlid. Van de voorgedragen personen is alleen J. Röell benoemd.

²⁷ VV 16 juli 1888. Memorie van Toelichting, p. 3. Zie: www.statengeneraaldigitaal.nl.

²⁸ Art. 11 voogdijwet.

²⁹ VV 12 september 1888. Slechts over één artikel was nog discussie tijdens de algemene vergadering: de Raad van Voogdij zou in de plaats treden van koningin Emma indien zij verhinderd werd als voogd op te treden.

koningin werd opgeleid, het koninklijk vermogen werd beheerd en het staatsinkomen van koningin Wilhelmina werd uitgegeven.³⁰

De controlelijnen waren soms kort. Kort na de dood van Willem III correspondeerde een koninklijk adjudant met een voormalig Tweede Kamerlid, dankzij een erfelijke titel inmiddels lid van het Britse Hogerhuis. Hij wist volstrekt niet wat zijn verhouding met de regentes zou zijn en wat zijn positie zou worden. 'Ik zal kalm afwachten, hoedanig het nieuwe hof geregeld zal worden.' Een paar weken later kon Sirtema van Grovestins melden dat hij naar St. Petersburg werd gestuurd om formeel de dood van Willem III bekend te maken aan het Russische hof; collega's werden naar andere hoven gestuurd. 'De verdere plannen der Koningin zijn nog geheel onzeker; voorloopig komen er geene veranderingen, maar alles is provisioneel. De Koningin heeft Haar taak met veel toewijding aanvaard; zij vereenigt een vaste wil met zachte vormen, waaraan wij niet gewend waren.'³¹

Een onervaren maar nauwgezette regentes

Koningin Emma liet als regentes snel merken de nauwgezetheid in acht te nemen die minister Heemskerk in 1884 aan de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal had toegezegd. Al op de dag van haar beëdiging liet zij de ministers weten dat audiënties, die waren stilgelegd met de ziekte van Willem III, weer werden hervat. De directeur van het Kabinet des Konings werd iedere woensdag bij de regentes verwacht en zijn ambtenaren dienden haar dagelijks te voorzien van de te behandelen staatsstukken. Brieven diende ongeopend doorgestuurd te worden naar Het Loo; slechts officiële stukken afkomstig van ministeriële departementen mochten voordien geopend worden. In tegenstelling tot Willem III wilde zij niet op zondag gestoord worden.³²

Koningin Emma bleek net zomin als haar echtgenoot als handtekeningenmachine te willen fungeren. Bij aanvang van haar regentschap liet zij de ministerraad weten dat zij niet wilde dat ministers buiten haar medeweten om handelingen zouden verrichten of wetsvoorstellen zonder haar medeweten zouden wijzigen na het indienen bij het parlement. Aan de voorzitter van de ministerraad lichtte zij haar boodschap mondeling toe: zij wilde met haar toezicht voorkomen dat wetsvoorstellen dermate ingrijpend werden veranderd dat het indruiste tegen de oorspronkelijke bedoeling van een wetsontwerp.³³

In lopende kwesties rond de ministers van Marine en Justitie liet koningin Emma merken alle stukken goed te lezen. Zij zette een beleid uit: zoveel mogelijk oude precedentes volgen. Waar zij kon zette zij de praktijk van Willem III voort en paste die zo nodig aan. Zij stelde geen politieke zaken uit, maar koos voor continuïteit waar dat mogelijk was. Dit betekende in de praktijk dat zij het conflict niet schuwde waar Willem III ook zijn mannetje had gestaan: de benoeming en bevordering van militaire officieren en het verlenen van koninklijke onderscheidingen.³⁴

Net als koning Willem III ging koningin Emma de confrontatie met de ministers van Oorlog en Marine aan: als opperbevelhebber van de troepen had de koning in haar ogen het hoogste benoemingsrecht. Bij iedere benoeming voor het regiment van 'Grenadiers en

³⁰ VV 16 juli 1888. Totaalbeeld van wetsontwerp, MvT, verslag, MvA, gewijzigd wetsontwerp, zitting VV van woensdag 12 september 1888.

³¹ Sirtema van Grovestins aan D.J. Mackay, Lord Reay, 25 november en 15 december 1890. *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Tweede periode 1871-1898. Uitgegeven door J. Woltring. Vierde deel: 1886-1890* ('s Gravenhage 1968) 781.

³² Verburg, *Koningin Emma*, 53-54, 190-191.

³³ Verburg, *Koningin Emma*, 54-55

³⁴ Verburg, *Koningin Emma*, 190-192, 206-208. Verburg, 'Koningin Emma als regentes', 196-221, alwaar 203-206. Margot Dûermeijer, *Koningin Emma. Ornament of fundament* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Leiden, mei 1985) 40, 44-46.

Jagers', van oudsher het keurcorps van het Nederlandse leger dat in buitengewone relatie tot de koning stond, stond de regentes op haar strepen en stelde zich op alsof zij de minister van Oorlog was. Voortbouwend op de uitkomsten van een door het Kabinet der Koningin uitgevoerd precedentenonderzoek ontwikkelde Emma een beleid met twee mogelijkheden. Zij liet óf de minister van Oorlog weten wanneer zij iemand naar het regiment wilde overplaatsen en verzocht de minister een daartoe strekkend ontwerpbesluit voor te leggen, óf stemde pas in met een kandidaatstelling nadat de minister formeel had gevraagd of zij bezwaar had.³⁵

In politieke stijl werd het regentschap van koningin Emma wel degelijk een periode van verandering. Koningin Emma werd bijvoorbeeld voor de ministers van Buitenlandse Zaken een vorst met wie samen te werken viel. Koning Willem III was dermate lastig voor zijn ministers geweest dat zij zoveel mogelijk langs hem heen werkten. De ministers informeerden de koning vaak pas wanneer zij hem om formele redenen nodig hadden: verzoeken om bekrachtiging van een beslissing of verdrag, een machtiging of een concrete handeling omdat zij formeel in naam van de koning handelden. Koning Willem III bleef tot zijn dood niet alleen inlichtingen wensen, maar liet ook zijn stem horen in de buitenlandse politiek op een eigengereide wijze die de ministers niet altijd aangenaam was.³⁶ Koningin Emma ondernam geen zichtbare pogingen om de buitenlandse politiek inhoudelijk te beïnvloeden.³⁷ Zij gaf alle machtigingen waarom gevraagd werd. Met G. van Tienhoven, door koningin Emma aangesteld als kabinetsformateur en daarmee als kabinetsleider, verdwenen geprikkelde of kruiperige opmerkingen. De koningin werd op de hoogte gesteld van alles wat zij wilde weten.³⁸ Ook bleek zij bereid te zijn haar vorstelijke prestige en dynastieke connecties in te zetten voor de Nederlandse buitenlandse betrekkingen.³⁹ In 1894 werkte zij mee aan de 'fluwelen diplomatie'. De Zweedse gezant, formeel verbonden aan zowel het Nederlandse als Belgische hof, liet nauwelijks zijn neus zien in Den Haag. Met zijn aanstaande pensionering werd de Zweedse regering nadrukkelijk gevraagd om de opvolger niet in Brussel maar in Den Haag te vestigen. De minister van Buitenlandse Zaken kon aan de gezant in Stockholm melden: 'Bij het verlenen dezer opdracht voegde HM daaraan nog toe, dat HDZ desnoods een beroep op Haren oom, ZM den Koning van Zweden en Noorwegen, billijkt.' Veel gewicht legde Emma echter niet de schaal: de nieuwe gezant werd net als zijn voorganger in Den Haag geaccrediteerd, maar ging resideren in Brussel.⁴⁰

³⁵ Verburg, *Koningin Emma*, 70-87, 107-108.

³⁶ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*. Deel I (1871-1874): 21, 32, 59, 107-108, 129, 277, 306, 314, 324, 536, 542-552, 562-564, 577, 687. Deel II (1874-1880): 45, 92-103, 113, 128, 137-142, 195, 215, 232-233, 244, 280-281, 290-293, 296, 310, 324, 364, 373-374, 387, 404, 409-410, 424, 444, 452, 467, 481, 500, 529, 604-605, 639-640, 664, 666, 686, 753-754, 765-767, 770, 788-790, 792-793, 799, 809, 845, 848-849, 864, 877. Deel III (1881-1885): 39, 45, 53-54, 72, 93-94, 107-108, 250, 272, 283, 285-286, 303-304, 361-362, 375, 387-389, 389-390, 393-396, 399, 413-414, 417, 424-425, 450, 473-474, 492, 502, 520, 547-548, 629-630, 632, 641-642, 649, 685-686, 713, 729-731, 744-746, 772-774, 780, 790-791, 806, 832, 846, 851, 867-873, 903-905. Deel IV (1886-1890): 61-62, 116-117, 151-153, 208, 221, 224-225, 229-231, 238-240, 245-247, 259, 281-282, 287, 304-305, 312, 314-318, 321-324, 328-330, 417, 431-433, 483, 512, 540, 553-554, 558, 605-612, 702, 732-733. Vgl. C.A. Tamse, *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten* (Den Haag 1973) 94-97.

³⁷ Vgl. C.A. Tamse, 'Buitenlandse politiek en staatsbezoek', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 146-168, alwaar 151-152.

³⁸ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, deel V (1891-1894) 429. Vgl. blz. 89, 93-100, 136-137, 162-163, 166, 169, 178-180, 184-185, 209, 222, 232-233, 255-262, 281, 305-306, 335-336, 345, 348-349 voor de duidelijke verandering in de contacten tussen regentes en ministers.

³⁹ Vgl. *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, deel I (1871-1874) 11: in 1874 schreef de Duitse gezant te Berlijn aan zijn minister dat de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland verbeterd waren dankzij de ontmoetingen van koning Willem III en koningin Sophie met de Duitse keizer en een bezoek van prins Alexander aan Berlijn.

⁴⁰ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, deel V (1891-1894) 637-638; *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, deel VI (1895-1898) 95.

Met een bezoek van de Duitse keizer in juli 1891 speelde de vertrouwensvraag op die het debat rond haar benoeming tot regentes gekleurd had: diende zij (buitenlandse) dynastieke belangen of de Nederlandse politieke neutraliteitspolitiek? In de ogen van de publieke opinie ging het om 'een der machtigsten monarchen van Europa'. Het was een bezoek 'van hoge beduidenis' want 'het was een bewijs van de goede verstandhouding met onzen oostelijken nabuur en strekte om de vriendschappelijke verhouding tusschen beide dynastiën en volkeren te bevestigen.'⁴¹ Koningin Emma stelde zich tactisch en behulpzaam op voor haar ministers. De impulsieve Wilhelm II, waarvan de tijdgenoten al vraagtekens zette bij zijn geestesvermogens en sterke stemmingswisselingen, beriep zich trots op zijn Oranjevoorvaders binnen een sterk dynastiek gekleurde politiek. De keizer probeerde een persoonlijk gekleurd autoritair gezag te vestigen terwijl een militaristisch georiënteerde clique de politieke macht naar zich toe trok.⁴²

Koningin Emma speelde op handige wijze in op de voorouderverering. Zij bracht hem onder in een vertrek binnen het Paleis op de Dam dat was ingericht met de portretten van Willem de Zwijger, Frederik Hendrik, Willem III en Willem V tezamen met 'hun gemalinnen'. Tijdens het galadiner in de troonzaal, versierd met uit de kassen van Paleis Het Loo gezonden Oranjabomen, wees de keizer nadrukkelijk op zijn verplichtingen van dank als Hohenzollern aan de Oranjedynastie. Eén van zijn voorvaders had zijn opleiding binnen het Oranjehuis ontvangen en vervolgens de goede gewoonten en zeden van dat huis overgenomen. Wilhelm II sprake zijn oprechte gevoelens van vriendschap en waardering voor Nederland en zijn bevolking uit, hief zijn glas en zei in de Nederlandse taal: 'Ik drink op de gezondheid van H.M. de Koningin, op de gezondheid van H.M. de Koningin-Regentes en op het welzijn van het Nederlandse volk.'⁴³

Een ingenomen minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid schreef na afloop van het keizerlijk bezoek aan koningin Emma dat hij een nader gesprek met de Duitse gezant had gevoerd. 'De Heer Marshall verzekerde mij eerst, dat de Keizer buitengewoon ingenomen was met de hem bereide komst; 's Keizers bedoeling met zijn bezoek was openlijk bewijs geven van zijne bijzondere vriendschap en gehechtheid aan Nederland's beide Koninginnen en van zijn onverdeelde sympathie met het Nederlandsche Volk; hij wenschte ten aanzien van geheel de wereld te doen uitkomen, dat hij een warm en trouw bondgenoot zou zijn van Ons vorstenhuis en onze Natie. De Keizer had hem verklaard dat hij op zijne vele reizen nog nimmer zóó was ontvangen als in Amsterdam.'

De Duitse gezant had óók een belangrijke mededeling gedaan: hij wist dat men in Nederland voorheen 'bedenkingen' had gekoesterd over de Duitse voornemens, maar hij verzekerde dat dit ten onrechte was. Er was geen sprake geweest van pogingen tot provocatie om de gehele vrijheid van Nederland in gevaar te brengen. De keizer had tijdens het bezoek nog eens bevestigd dat het in bezit nemen van Helgoland de laatste annexatie door Duitsland zou zijn geweest. De prins van Bismarck had eerder de Duitse positie op de juiste manier samengevat: Duitsland was een verzadigde natie waarvan de honger gestild was en verlangde nog slechts een goede vriend en buur van Nederland te zijn. Tevreden gaf de minister vervolgens een overzicht van de Nederlands-Duitse handelsbetrekkingen die met dit bezoek een impuls hadden gekregen.⁴⁴

Koningin Emma bleef daarna een positieve rol spelen binnen de Nederlands-Duitse betrekkingen. De eigengereide Wilhelm II schreef in 1898 eigenhandig brieven aan de

⁴¹ G.L. Kepper, *Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven* ('s Gravenhage 1899) 27. Zie blz. 27-39 voor een verslag van het bezoek.

⁴² Christopher Clark, *Kaiser Wilhelm II* (Londen 2009) 1-34, 119-166. Lady Norah Bentinck, *Keizer Wilhelm II in Amerongen en Doorn* (Doorn 1995) 118-120, 126-128, 137-143.

⁴³ Kepper, *Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, 30-32.

⁴⁴ KHA A47-XI-5, no 3 ('Geheime tas 3'), z.d.

regerende protestantse vorsten: hij wilde hoogst persoonlijk de zojuist voltooide protestantse kerk te Jeruzalem plechtig gaan inwijden. Alle bevriende staatshoofden kregen een uitnodiging om deel te nemen aan in de inwijding. Verontrust schreef de Nederlandse gezant te Berlijn aan zijn minister dat niemand wist wat de politieke betekenis van de inwijding zou zijn: de brieven waren verzegeld vanuit het keizerlijk kabinet verzonden. De inhoud was daarom niet bekend aan de Duitse ministers. Via koningin Emma kwam al snel helderheid: zij stuurde de door haar ontvangen brief door aan de verantwoordelijke Nederlandse minister. Hij legde haar het advies van de gezant voor: niet ingaan op de invitatie en zich niet officieel laten representeren. De gezant en minister stelden voor om een telegram met warme bewoordingen te laten uitgaan en het neutrale Nederland vooral niet te laten betrekken bij een impulsieve keizerlijke daad die grote gevolgen kon hebben voor het fragiele machtsevenwicht in Europa en met name het Middellandse Zeegebied. De keizer had zich waarschijnlijk niet gerealiseerd tot wat voor politieke gevoeligheden het kon leiden als hij zich liet leiden door 'zijn onmiskenbaar mystieke neigingen' om 'aan het hoofd van de Protestantse geloofsovertuiging op te treden en als het ware namens en voor de gezamenlijke Protestantsche Christenheid te Jeruzalem openlijk bezit te nemen van de plaats, die naar HDZ meening ook aan dit deel der Christenheid toekomt in de stad vanwaar de Christelijke leer zich over de wereld heeft verspreid.'⁴⁵

'Onze taak is: boven de partijen staan'

Met G. van Tienhoven in zijn hoedanigheid van minister van Buitenlandse Zaken had van koningin Emma een goede samenwerking. Zij kwam echter met hem in conflict in zijn rol als kabinetsformateur en kabinetsleider over de belangrijkste politieke vraag die leefde binnen politieke kringen: in hoeverre zou zij het voorbeeld van Willem III gaan volgen inzake bovenpartijdigheid? Begreep zij in voldoende mate de staatsrechtelijke en politieke verhoudingen en hoe zou zij, na het ontstaan van de vertrouwensregel in de politiek turbulente jaren 1866-1868, omgaan met het belangrijkste koninklijke prerogatief: het recht om de Tweede Kamer te ontbinden?

In 1929 vertelde koningin Emma in haar interview met de *Nieuwe Rotterdamse Courant* dat zij degelijk was voorbereid op de Nederlandse verhoudingen zodat zij de grondwettig vereiste staatkundige bovenpartijdige positie kon innemen. Nog voor haar afreizen naar Nederland was zij door grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach voorbereid op haar plichten als koningin-echtgenote in geheel andere verhoudingen dan zij gewend was in Arolsen. In Nederland stonden vervolgens diverse hofdignitarissen en met name graaf Schimmelpenninck klaar om haar in te lichten over de Nederlandse verhoudingen. 'Ik heb naderhand eerst begrepen hoe zeer onpartijdig hij mij heeft voorgelicht. Hij bezat politiek zijn voorkeur: hij liet ook zijn tegenstanders tot hun recht komen. Door Dr. Beynen kende ik al de staatsinstellingen, de staatsfuncties...beter misschien dan veel Hollandsche dames!' Maar vooral Willem III had haar gestimuleerd. 'Hij eiste vooral; dat ik niet eenzijdig zou worden ingelicht. Onze taak is: boven de partijen staan. In mijn ouderlijk huis een lange traditie. Dat die of die persoon niet zou deugen omdat hij anders dacht dan wij... Zo'n conclusie werd nooit getrokken. Ze was eenvoudig niet mogelijk.'

Voordat de interviewster kreeg te horen dat haar tijd om was, had zij nog wel een belangrijke stelling kunnen poneren: de tijd van Emma's regentschap was politiek bewogen geweest omdat er een Kamerontbinding plaatsvond in verband met de kieswet Tak van

⁴⁵ *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland*, deel VI (1895-1898) 697-698, 705-706. Uiteindelijk werden de Nederlandse protestantse kerken formeel gerepresenteerd door de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hofpredikant Van der Flier ging naar Jeruzalem en kon de Duitse keizer een particuliere brief van Hare Majesteit overleggen. Vgl. Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 80.

Poortvliet. Niemand in die jaren wist echter wat Emma's persoonlijke inzichten waren. Koningin Emma vertelde dat vanzelfsprekend te vinden. 'Natuurlijk niet. De Kroon stelt zich buiten geding. Wie vrijer staat tegenover de partijen, ziet goeds en fouten in elk van hen.'⁴⁶

De kieswetkwestie was de grote politieke splijtzwam tijdens Emma's regentschap geweest. Met de Grondwetsherziening van 1887 was een opening geboden voor uitbreiding van het kiesrecht, maar het grondwetsartikel was bijzonder vaag geformuleerd: het kiesrecht werd toegekend aan Nederlandse mannelijke ingezetenen ouder dan 23 jaar 'die door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten'. De nieuwe bepaling was een compromis geweest tussen voorstanders van een algemeen kiesrecht en degenen die de wetgever geheel vrij wilden laten in het stellen van nadere criteria. De consequentie was echter een grondwetsartikel dat zowel beperkt als ruim kon worden uitgelegd. Bij een beperkte uitleg was het kiesrecht voorbehouden aan mannen met bepaalde bezittingen of intellectuele vermogens en was de vraag waar de grens lag. Bij een ruime uitleg was iedereen geschikt tenzij nadrukkelijk uitgesloten. Het was een kwestie die zorgde voor grote verdeeldheid tussen de verschillende politieke stromingen.⁴⁷

Emma's opstelling als constitutioneel vorstin werd daarom essentieel op het moment dat voor het eerst nieuwe ministers moesten worden benoemd. In 1891 volgde zij de werkwijze die in de late regeringsjaren van koning Willem III gebruikelijk was geworden: de ministers dienden in 1883 en 1888 hun ontslag in en de koning vroeg hen om de lopende zaken waar te nemen. Eminente staatslieden dienden de koning tegelijkertijd van advies hoe een nieuwe regeringsploeg kon worden samengesteld.⁴⁸

Na de verkiezingen van 1891 kwamen niet alleen de oud-ministers Heemskerck en Mackay advies op het paleis uitbrengen. Ook de Amsterdamse burgemeester G. van Tienhoven werd uitgenodigd. Dat wekte bevreemding bij kritische toeschouwers. Van Tienhoven was charmant, maar een politiek zondagskind zonder ervaring binnen de landelijke politiek. De grote winnaar van de verkiezingen was J.P.R. Tak van Poortvliet. Tijdens de verkiezingen had Tak zich opgeworpen als leider van de liberalen die 'leiding zelden duldden' en was vastbesloten het liberale kiesrechtprogramma uit te voeren. Emma vroeg Tak echter niet om advies. Binnen het geruchtencircuit dachten mensen ook de reden te weten: koning Willem had eerder uitgesproken 'volstrekt geen vertrouwen' in de hooghartige Tak te hebben.⁴⁹

De regentes vroeg Van Tienhoven om enig onderzoek te doen. Op 21 juli 1891 maakte hij schriftelijk een uitgebreide inventarisatie van de grote problemen waar Nederland voor stond: de periode 1879-1888 was er een van economische stilstand geweest en dit schaadde het politieke leven. Er was algemene ontevredenheid en daarom volgens Van Tienhoven dringende noodzaak tot drie zaken: 'uitbreiding van het Kiesrecht binnen de grenzen, maar ook zoover de Grondwet dit toelaat', 'verbetering van het Rijks-belastingstelsel en van den financieelen toestand der gemeenten' en 'regeling der levende strijdkrachten in nationalen zin.' Van Tienhoven vroeg de regentes om een mandaat. 'Kan Hare Majesteit de Koningin-Regentes zich met de vorenstaande beschouwingen in hoofdzaak vereenigen, dan is mij tot de vorming van een Ministerie, dat in dien geest wil werkzaam zijn, reeds de medewerking toegezegd van een der meest invloedrijke leden der meerderheid in de Nieuwe Tweede

⁴⁶ Interview van W. van Itallie-Van Embden met koningin Emma, 'Op audiëntie bij H.M. de Koningin-Moeder', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 januari 1929.

⁴⁷ Minderaa, 'De politieke ontwikkeling in Nederland 1887-1914', 301. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* ('s Gravenhage 1980) 230-231. De scheuring van de liberale gelederen, waarbij het kiesrechtvraagstuk centraal stond, is het hoofdthema van deze detailstudie.

⁴⁸ Zie dossierstukken in: NL-HaNA, KdK, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4280 en 4282.

⁴⁹ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 196-201. Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 1008, 1011.

Kamer, den heer Tak van Poortvliet, en ben ik bereid de even vereerende als moeilijke taak dier vorming op of mede op mij te neemen.’⁵⁰

Op 26 juli 1891 kreeg van hij vervolgens van koningin Emma ‘de vereerende opdacht’ tot de samenstelling van een nieuw ministerie.⁵¹ In haar instructie aan de directeur van het Kabinet des Konings liet de regentes nadrukkelijk weten: ‘Het is Hare Majesteits bepaald verlangen dat de opdracht aan Mr. van Tienhoven zal geschieden op denzelfden wijze en in denzelfden vorm, als vroeger gebruikelijk was.’⁵²

In een vervolgrapportage meldde Van Tienhoven dat Tak van Poortvliet zich bereid had verklaard om minister van Binnenlandse Zaken te worden binnen een nieuw kabinet op basis van de grondslagen zoals uiteengezet op 21 juli 1891. Koningin Emma ging hiermee akkoord, maar stelde wel een voorwaarde. De regentes noteerde in eigen handschrift op Van Tienhovens nota: ‘Mr. van Tienhoven gaf mij de verzekering dat *hij* de leiding van het Kabinet geheel in eigen handen zoude houden & dat ik wat de kieswet betrof ook mijn vrijheid van beslissing zoude houden.’⁵³

Via een ‘amicebrief’ had echter óók Tak van Poortvliet iets bedongen. ‘Deze regeling zoude het kiesrecht zooverre moeten uitbreiden, als de Grondwet toelaat. De indiening van eene daartoe strekkende wetsvoordracht zoude moeten volgen, zoodra zij is uitgewerkt en in gereedheid gebracht. De aanneming van het te doen voorstel zoude eene kabinetsquaestie moeten zijn. Wanneer eene meerderheid in de Tweede Kamer hare medewerking tot deze regeling weigerde, of de behandeling van het daartoe strekkend ontwerp, door zijdelingsche tegenwerking wist te ondervangen, zoude dit ten gevolge moeten hebben, dat aan de Koningin-Regentes een voorstel tot ontbinding der Kamer werd gedaan, zoodat aan het volk de gelegenheid werd geschonken, om zijn gevoel over dit vraagstuk uit te spreken.’ Een woedende Emma schreef achteraf op een afschrift van deze amicebrief: ‘Ontvangen maart 1894. Was tot die datum geheel onkundig van deze afspraak. E.’⁵⁴

Koningin Emma kreeg pas inzage in deze belangrijke ‘amice-brief’ nadat de politieke conflicten rond een ontwerp-kieswet volledig uit de hand waren gelopen. Tak van Poortvliet diende in de herfst van 1892 een radicaal wetsontwerp in bij de Tweede Kamer. Hij werd geconfronteerd met een felle oppositie: vrijwel alle mannen behalve analfabeten en bedeeden werden toegelaten tot het kiesrecht. Daarmee kwam het voorstel zo dicht bij algemeen kiesrecht te staan dat de grondwettelijke beperkingen van 1887 geen inhoud meer leken te hebben terwijl het draagvlak voor brede kiesrechtuitbreiding binnen samenleving en politiek onvoldoende was. De moeizame parlementaire behandeling kwam in een stroomversnelling nadat het liberale kamerlid W. de Meijer een amendement op het wetsontwerp indiende. Tak van Poortvliet raadde tijdens een Kamerdebat op 8 maart 1894 het amendement af en maakte in cryptische bewoordingen duidelijk dat hij er een portefeuillekwestie van maakte. Toch werd het amendement de volgende dag aangenomen. Tak van Poortvliet maakte vervolgens in de Kamer bekend dat hij, met machtiging van de regentes, het wetsontwerp introk. Binnen de ministerraad liet Tak van Poortvliet tegelijkertijd zijn tanden zien: hij verwees naar de afspraken van 1891 en eiste dat de Tweede Kamer ontbonden zou worden. Dit was echter een voorrecht dat was voorbehouden aan de regentes en die wist niets van die afspraak. Van Tienhoven was tegen een Kamerontbinding, maar zijn collega’s trokken één lijn met Tak van Poortvliet: collectief wilden zij hun ontslag aanbieden. Zij zonden een voordracht aan de regentes: overgaan tot een Kamerontbinding. Het doel was om in een vernieuwde Tweede Kamer een meerderheid te krijgen voor het oorspronkelijke wetsvoorstel. Koningin Emma

⁵⁰ KHA A47-XI-5, nummer 6. Nota G. van Tienhoven, d.d. 21 juli 1891.

⁵¹ KHA A47-XI-5, nummer 5. Van Tienhoven aan koningin Emma, 30 juli 1891.

⁵² Verburg, *Koningin Emma*, 60-61. Concrete handelingen als kabinetsformateur: 62-64.

⁵³ KHA A47-XI-5, nummer 5. Van Tienhoven aan koningin Emma, 30 juli 1891.

⁵⁴ KHA A47-XI-5, nummer 5. Afschrift brief d.d. 17 juli 1891.

werd politiek voor het blok gezet en ontbond inderdaad de Tweede Kamer. De vervolgens uitgeschreven verkiezingen eindigden echter in een echec voor de zittende regering.⁵⁵

De politieke chaos in het land was groot. De Beaufort hield in die dagen geen dagboek bij, maar ‘het gewicht van het oogenblik noopt mij een en ander op te schrijven, tot narigt voor mijzelve in de toekomst en voor mijne kinderen’. Hij schreef dat de algemene indruk was dat ‘de regeering een moreele nederlaag heeft geleden’: in verschillende steden was een ‘verpletterende uitspraak’ gedaan tegen de ‘Takkeaanse dictatuur.’ De verwarring was groot en niemand wist wie zijn politieke vriend of vijand was. Tak van Poortvliet was daarna een gebroken man. ‘De gebeurtenissen van 1894 hebben hem een geweldigen knak gegeven.’ Zijn naam werd niet meer genoemd bij de kabinetsformatie van 1894; hij was ‘politiek dood’.⁵⁶

Voor koningin Emma was deze gang van zaken pijnlijk. Achter de schermen had zij haar zorg uitgesproken over de politieke polarisatie die het gevolg zou worden van Taks voorstel. Oud-minister Heemskerk had haar gewaarschuwd in een schriftelijk advies: het voorstel ging verder dan de Grondwet van 1887 toestond.⁵⁷ Bovendien dreigde de regentes politiek betrokken te raken terwijl zij geacht werd boven de partijen te staan: het leek of zij openlijk koos vóór het radicale wetsontwerp van Tak van Poortvliet. Zij kon daarmee gematigde politieke elementen van haar vervreemden.⁵⁸ Het spook van de jaren 1866-1868 waarde nog rond: indertijd was de vraag geweest of de ministers in hun aanvaring met de Tweede Kamer een koninklijk standpunt verdedigden.⁵⁹

De lucht werd informeel geklaard, maar een belangrijke vraag bleef onbeantwoord. N. Japikse vroeg zich in 1918 in zijn *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* openlijk af waarom de regentes met de Kamerontbinding tot een politieke daad was overgegaan die tijdens de daarop volgende verkiezingen fors was afgestraft door de kiezer. Het was inmiddels bekend dat de regentes geen beschikking had gehad over de stukken die tussen aspirant-ministers in 1891 waren gewisseld, maar Van Tienhoven had ‘in dezelfde geest’ een gesprek met de regentes gevoerd. Er was echter nergens omschreven ‘wat het kabinet verstond onder de grenzen der Grondwet, waartoe het kiesrecht zou uitgebreid worden. Hier lag een gevaar.’ Volgens Japikse waren de motieven van de regentes, om de zijde van Tak te kiezen tijdens de ministeriële crisis, onbekend. De vraag was echter of de regentes wel onpartijdig was voorgelicht.⁶⁰

Koningin Emma wilde achteraf vertrouwelijk aan Japikse kwijt dat dit niet het geval was geweest: Van Tienhoven had anders gehandeld dan hij later publiekelijk had willen toegeven en betrok daarmee de Kroon in het politieke conflict. Zij liet Japikse, sinds 1928 parttime directeur van het Koninklijk Huisarchief, bij zich roepen.⁶¹ ‘H.M. zeide het gewenscht te achten mij een mededeeling te doen over wat tijdens het kabinet-Van Tienhoven betreffende het kieswet-ontwerp-Tak was voorgevallen. H.M. had dit nooit aan iemand willen vertellen, maar achtte het noodig het voor de vergetelheid te bewaren.’

⁵⁵ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 201-205, 230-318. Zie aldaar voor de ingewikkelde inhoudelijke materie aangaande het kieswetontwerp. Gert van Klinken, *Actieve burgers* (Amsterdam 2003) 263-278. In Van Klinkens studie staat de onderzoeksvraag centraal waarom zich een kiesrechtuitbreiding voltrok terwijl het draagvlak binnen samenleving en politiek daarvoor gering was. Verburg, *Koningin Emma*, 123-145. Verburg, ‘Koningin Emma als regentes’, 208-211. Dûrmeijer, *Koningin Emma*, 42-43, 68-82. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780/1980. Twee eeuwen Nederland en België I, 1780-1914* (Amsterdam 1986) 297-298.

⁵⁶ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, 1013.

⁵⁷ Verburg, *Koningin Emma*, 123-127. Heemskerks advies: KHA A47-XI-5, no. 6.

⁵⁸ Zie de ongedateerde brief van koningin Emma aan grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar. KHA A47-IVa-11. Gedeeltelijk gepubliceerd in: Verburg, *Koningin Emma*, 144-145

⁵⁹ Zie hoofdstuk 2.

⁶⁰ Zie: N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* (Leiden 1918) 48, 62-63.

⁶¹ Zie een biografisch portret op www.historici.nl.

De voormalig regentes vertelde Japikse háár verhaal. ‘Bij de formatie van het Ministerie heeft H.M. aan Van Tienhoven uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat zij zich geheele vrijheid van handelen wilde voorbehouden ten opzichte van een ontbinding van de Tweede Kamer, als deze ten gevolge van de behandeling van een kieswet-ontwerp aan de orde mocht komen. Van Tienhoven verklaarde zich met deze opvatting geheel te kunnen vereenigen. Later bleek, dat hij zich ten opzichte van zijn collega’s precies het omgekeerde had verbonden.’ De regentes had Van Tienhoven vervolgens altijd op een afstand gehouden. ‘H.M. meende geheel constitutioneel gehandeld te hebben door zich vrijheid van handelen ten opzichte van een Kamer-ontbinding voor te behouden.’

Het zat Emma dwars dat zij niet langer in bezit was van een brief die nader licht op de zaak kon doen laten schijnen. Zij ‘machtigde’ hem om een gespreksaantekening te maken en deze te deponeren in het Koninklijk Huisarchief. Hiervan mocht geen gebruik worden gemaakt voor publicaties ‘zolang er nog kinderen van Van Tienhoven in leven waren.’ Het oordeel van koningin Emma over Van Tienhoven was namelijk niet mals. ‘H.M. schreef Tienhovens houding aan zwakheid toe, sprak ook van zwakheid, die misdadig wordt.’⁶²

Strijd om het Kabinet der Koningin en wijziging van de formatieprocedure

De conflicten verdwenen echter niet met de persoon van G. van Tienhoven. Ook in het kabinet dat geleid werd door J. Röell gingen de ministers van Binnenlandse Zaken en Oorlog dóór met pogingen om reorganisaties bewerkstelligen die bij koning Willem III onbespreekbaar waren geweest. Koningin Emma zette zich ten principale in voor behoud van de koninklijke voorrechten zoals haar echtgenoot had gedaan, maar zette Wilhelmina’s belang voorop: tijdens een regentschap wilde zij geen reorganisaties doorvoeren die consequenties konden hebben voor Wilhelmina’s aankomende regering. Bovendien konden de ministeriële voorstellen koningin Emma rechtstreeks treffen in de uitvoering van haar werkzaamheden als regentes. Op de achtergrond speelde in negatieve zin de erfenis van Willem III: bedreven de directeur van het Kabinet des Konings en de particulier secretaris politiek? Koningin Emma streed primair om behoud van haar dienaren en wilde de status quo handhaven van de late regeringsjaren van Willem III, maar vooraanstaande politici probeerden uit waar precies de grens lag tussen staatsrechtelijke regels en politieke praktijk. Zij trachtten deze grens op te schuiven in een zelfgekozen richting.

Koningin Emma had last van de radicaal liberale minister Tak van Poortvliet omdat hij tijdens de kabinetsformatie van 1891 een Kamerontbinding had bedongen indien zijn kiesrechtvoorstel zou sneuvelen in de Tweede Kamer, maar ook omdat hij concrete actie ondernam om het Kabinet des Konings te marginaliseren op het moment dat dit moest gaan transformeren tot ‘Kabinet der Koningin’. Het Kabinet des Konings werd door koning Willem I gebruikt voor het verstrekken van advies bij binnenkomende stukken en het maken van uittreksels uit binnen- en buitenlandse bladen. Met het opheffen van de Staatssecretarie door koning Willem II namen de taken toe: het registreren en bewaren van wetten, besluiten en andere staatsstukken, het voorleggen van alle ingekomen staatsstukken aan de koning, het namens de koning voeren van correspondentie met de ministers en hoge colleges van staat, het opmaken en verzenden van afschriften van koninklijke besluiten en het behandelen van verzoekschriften. De directeuren hadden tot 1862 een invloedrijke politieke positie omdat zij ambtshalve secretaris van de ministerraad waren.⁶³

⁶² KHA A47-VI-10. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 210-211.

⁶³ C.W. de Vries, *Overgrootvader koning Willem III* (Amsterdam 1951) 110-116. N. Cramer, ‘Het Kabinet der Koningin 1841-1991. Een staatkundig-historische schets’, in: Ch. Dumas en H.P.R. Rosenberg (red.), *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het Instituut en het huis aan de Korte Vijverberg* (’s-Gravenhage tweede herziene druk 2004) 11-13, 58. Verburg, *Koningin Emma*, 110-112.

De directeur van het Kabinet des Konings bleef daarna een politiek invloedrijk man die vooral bij het kabinetsformaties een belangrijke rol vervulde. Koningin Emma gebruikte het Kabinet des Konings sinds de ziekte van Willem III bovendien om te laten onderzoeken hoe haar echtgenoot in het verleden had gehandeld. Waren er precedents waarop zij zich in politieke zin kon beroepen?⁶⁴ De werkzaamheden van de directeur waren volledig aan het oog van de ministeriële verantwoordelijkheid onttrokken en dit was niet naar de zin van Tak van Poortvliet. In 1892 greep de minister van Binnenlandse Zaken zijn kans toen J.F. Alewijn wegens gezondheidsredenen ontslag wilde nemen als directeur. In een uitgebreide nota ging Tak van Poortvliet in op de vage ontstaansgeschiedenis van het Kabinet des Konings, waarvan de taken pas op 22 december 1840 duidelijk per koninklijk besluit geregeld waren. De functie van het Kabinet was volgens Tak ook daarna nooit duidelijk geweest: 'Half staatsinstelling en half persoonlijke dienst des Konings'. Die halfslachtigheid was er nog steeds en Tak wilde daarom een forse reorganisatie doorvoeren: hij wilde 'de onregelmatige toestand' overwegen in plaats van er wéér 'stilzwijgend' aan voorbij te gaan. Tak wilde de particuliere zaken onderbrengen bij de koninklijke huishouding, bij de particulier secretaris. De staatkundige kant kon blijven bestaan, maar de directeur zou verantwoordelijkheid moeten gaan afleggen aan de minister van Justitie of van Binnenlandse Zaken. 'En omtrent de wijze, waarop zoodanige taak wordt vervuld, kunnen de Staten-Generaal te allen tijde en ten aanzien van alle onderdeelen steeds de verantwoordelijke raadslieden der Kroon verantwoording vragen.'⁶⁵

Koningin Emma zette haar hakken in het zand. Met name tijdens een kabinetsformatie moest zij inlichtingen kunnen inwinnen buiten komende en gaande ministers om. De regentes wilde de zaak daarom op de lange baan schuiven: een dergelijke ingrijpende reorganisatie behoorde niet tijdens een regentschap plaats te vinden. Na een slepend conflict werd een compromis bereikt. De functie van directeur van het Kabinet des Konings, sinds 1891 formeel Kabinet der Koningin genoemd, bleef bestaan. De directeur bleef ook toezichthouder op het archief van wetten, koninklijke besluiten en andere staatsstukken. Per koninklijk besluit werd deze archieffunctie echter nader geregeld. Het werd vastgesteld dat de directeur hierin ondergeschikt was aan de Minister van Binnenlandse Zaken.⁶⁶

Na de problemen met Van Tienhoven ging koningin Emma in 1894 het Kabinet der Koningin ten volle gebruiken tijdens kabinetsformaties. Zij verliet de oude procedures en kwam tot een nieuwe werkwijze die zij ook in 1897 zou gaan volgen. De regentes begon met inwinnen van advies van de vicepresident van de Raad van State en de beide Kamervoorzitters. In individuele gesprekken werd hen gevraagd hoe volgens hen de bestaande kabinetscrisis kon worden opgelost of hoe een nieuw ministerie geformeerd kon worden. De eminences grises werd gevraagd hun adviezen nog eens schriftelijk vast te leggen. Vervolgens sprak de regentes één of meer ministers van Staat aan. Haar favoriete adviseur was de conservatieve staatsman J. Heemskerk, de drijvende kracht achter de Grondwetsherziening van 1887 en het tot stand komen van de Wet op het regentschap. Slechts bij hoge uitzondering week koningin Emma af van Heemskerks adviezen. In sommige

⁶⁴ Zie inventaris Kabinet des Konings 1841-1897, in het Nationaal Archief (2.02.04): er werden tussen 1815 en 1929 'Antecedentenklappers' bijgehouden (inventarisnummers 9209-9213: 'registers met verwijzingen naar Koninklijke Besluiten met antecedentwerking'. Antecedent is een verouderde term voor 'precedent'. Op grond van een 'antecedentenonderzoek', vroegere omstandigheden of feiten, kan bepaald worden of zich een 'precedent' heeft voorgedaan waarop men zich later kan beroepen. De term 'antecedentenonderzoek' leeft in de moderne tijd voornamelijk nog voort in betrekking tot persoonsonderzoeken bij sollicitaties: heeft iemand strafrechtelijke feiten begaan, is hij of zij chantabel etc.?

⁶⁵ NL-HaNA, Kdk, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4282. Exh. 10 oktober 1893 La J, geheim. Nota d.d.14 december 1892. Aldaar ook een afschrift van het besluit van 22 december 1840 en onderliggende nota van 16 december 1840. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 110-112. Dûermeijer, *Koningin Emma*, 58-61.

⁶⁶ Verburg, *Koningin Emma*, 112-122. Dûermeijer, *Koningin Emma*, 47, 58-61.

gevallen laste koningin Emma nog een derde adviesronde in: met politici die een formatieopdracht weigerden.⁶⁷

Tijdens de in 1894 gevoerde adviesgesprekken kwam de naam van J. Röell bovendien. Voor koningin Emma was hij geen onbekende: Röell was in 1888 een belangrijke woordvoerder in de Tweede Kamer geweest tijdens de behandeling van de Wet op de voogdij en was vervolgens zelf de secretaris van de voogdijraad geworden. Koningin Emma had zich in 1888 ingezet voor zijn benoeming als 'Kroonlid'.⁶⁸ Als Kamerlid had Röell de regentes geadviseerd bij het intrekken van het Wetsvoorstel Tak van Poortvliet. Röell schreef dat hij 'onder den hernieuwde indruk van Hare groote bekwaamheid en helderheid van inzichten' geweest, maar was wel diep neerslachtig over de loop der zaken. Hij had de regentes verzekerd dat zij in alle omstandigheden op zijn diensten kon rekenen.⁶⁹ Röell had koningin Emma daarna ook geadviseerd te aanzien van de positie van het Kabinet der Koningin. Schriftelijk had Röell duidelijk gemaakt geen noodzaak tot reorganisatie te zien en het zelfs ongepast te vinden tijdens een regentschap.⁷⁰

Met J. Röell kreeg Emma een staatsman als formateur die de geschiedenis is ingegaan als ijverig en consciëntieus. De jonkheer, telg uit een regentengeslacht, was geen man van grootse of brede perspectieven. Hij was een verdraagzaam man en een geboren bemiddelaar met milde denkbeelden die zowel aan de linker- als rechterzijde van de Tweede Kamer op een groot gezag kon rekenen. De liberaal Röell stond open voor nieuwe ideeën, maar wel met 'kalme pas voorwaarts'.⁷¹ 'Een hoogst bekwaam man van zeldzame plichtbetrachting en buitengewone werkkraft', zo karakteriseerde zijn goede vriend W.H. de Beaufort, de latere conservatieve minister van Buitenlandse Zaken, hem.⁷²

Röell zocht als formateur contact met S. van Houten, een fel tegenstander van Taks kieswetsvoorstel. Röell en Van Houten vonden allebei dat niet aan de grondwettelijke eis van welstand voorbij mocht worden gegaan.⁷³ Tijdens een vergadering bij Röell thuis bespraken de aankomende ministers, waarbij Röell zelf minister van Buitenlandse Zaken zou worden, de agenda voor de komende jaren. Een nieuwe kieswet kreeg de hoogste prioriteit, maar onder het kopje algemene staatkunde werd afgesproken dat Röell de scepter binnen de ministerraad zou zwaaien. 'Eene hand moet leiden. Dat ben ik.'⁷⁴

Koningin Emma wachtte dit keer echter niet af wat haar gepresenteerd zou worden door een politicus. Tegelijk met Röell was óók de directeur van het Kabinet der Koningin aan het werk. De regentes had hem gevraagd een onderzoek te doen naar de wijze waarop vroeger was gehandeld inzake Kamerontbinding en ministeriële crises. In de gevraagde toelichtende nota's beschreef directeur P.H. Gevers Deynoot hoe in het verleden was gehandeld. Röell had hem ook duidelijk onder tijdsdruk gezet: hij wilde stukken openbaar maken voordat Gevers

⁶⁷ Verburg, 'Koningin Emma als regentes', alwaar 201-203.

⁶⁸ KHA A50-XIVa-3. Brief van S.M.S. van Ranitz, geschreven namens koningin Emma aan jonkheer G.C.J. van Reenen, 11 september 1888.

⁶⁹ KHA A47-XI-5, no. 3 ('geheime tas, nummer 3'). Brief J. Röell, 6 november 1893. Zie voor vrijwel volledige overname: Verburg, *Koningin Emma*, 142.

⁷⁰ KHA A47-XI-5, nummer 3. J. Röell aan koningin Emma, 6 november 1893. Vrijwel integraal gepubliceerd in: Verburg, *Koningin Emma*, 117-120.

⁷¹ Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 374-376.

⁷² *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 613.

⁷³ Dürmeijer, *Koningin Emma*, 83-84. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 19-23.

⁷⁴ NL-HaNA, J. Röell, 2.21.183.69, inv.nr. 30. De cursief afgedrukte woorden staan in het manuscript dubbel onderstreept. De vergadering vond plaats op 4 mei 1894. Voor verloop van de 1894-formatie, zie: Verburg, *Koningin Emma*, 146-148. Achtergrondstukken in: KHA A47-IX-5, no. 6 en NL-HaNA, KdK, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4283.

tijd had om voor de regentes een nota te maken en te controleren of het wel wenselijk was dat alle stukken openbaar werden gemaakt.⁷⁵

De radicaal liberaal Van Houten wist als minister van Binnenlandse Zaken in 1896 een controversieel kieswetsvoorstel door de Tweede Kamer te loodsen dat primair gebaseerd was op het censuskiesrecht: iedereen die fiscaal was aangeslagen kreeg kiesrecht. Ook kon men kiesrecht verkrijgen op basis van betaalde huur van een huis, loonbedrag, inleg op een spaarrekening of afgelegde examens.⁷⁶

Het was een wetsvoorstel dat waarschijnlijk voor Willem III te ver was gegaan.⁷⁷ Koningin Emma bekrachtigde het zonder dat er sporen zijn dat zij de politieke discussie inhoudelijk wilde beïnvloeden. De kwestie rond het Kabinet der Koningin werd over het regentschap heen getild. Pas na Wilhelmina's inhuldiging besprak Emma het met J.W.M. Schorer, sinds 1897 vicepresident van de Raad van State. De onderliggende politieke kwestie, die voorheen uit de formele stukken was gehouden, werd uitgesproken. Op 18 maart 1899 voerde Schorer overleg met de koningin-moeder over onder meer de vraag of referendaris Vegelin van Claerbergen zijn baas Gevers Deynoot, in 'hoogst bedenkelijke toestand', mocht opvolgen als directeur. De jonge koningin kende Vegelin al sinds haar jeugd en had hem volkomen leren vertrouwen. Schorer zag geen problemen. 'Integendeel. Het Directeurschap is in de laatste jaren eenvoudig geweest de zorg voor het geregeld lopen der zaken zonder uitoefening van eenigen verkeerden invloed. Van den heer Vegelin is wel toewijding aan de koningin, maar nooit onbescheiden inmenging te wachten; en zoo kan een minister mijns inziens niets liever wensen, dan den heer Vegelin aan het hoofd van het Kabinet te zien.'⁷⁸

De Ranitz als kop van jut in een politieke strijd om het Militaire Huis

De politieke kwestie rond het Kabinet der Koningin kwam voorlopig tot rust, maar Emma's problemen met de minister van Oorlog bleven tijdens het leiderschap van Röell voortduren. Een principiële opstelling – het willen volgen van het beleid van Willem III – viel samen met een direct belang van koningin Emma: diverse militaire functionarissen waren gedetacheerd binnen de koninklijke hofhouding. Ook binnen de koninklijke huishouding was de grens tussen staatsinstelling en persoonlijke dienst soms moeilijk te trekken. Net als bij de kwestie rond het Kabinet des Konings rees impliciet een belangrijke vraag: kon een koninklijk dienaar invloed kon uitoefenen op politieke kwesties?

Het 'Militaire Huis' was door Willem III opgericht als beleidsinstrument. In zijn eerste regeringsjaren gebruikte Willem III het als inlichtingenkanaal binnen het Nederlandse leger. De koninklijke adjudanten en ordonnance officieren hadden niet alleen ceremoniële taken, maar dienden ook doorlopend kennis te verwerven en inzicht te krijgen in het militaire apparaat in binnen- en buitenland. Hiermee konden zij de koning adviseren inzake bijvoorbeeld reorganisaties van het leger en het uittesten van wapens die de koning moest beoordelen. Ook behoorden zij de Nederlandse vestingwerken te beoordelen en medewerking te verlenen bij het opstellen van regels voor de wapenkorpsen. Twee ordonnance officieren met een adjudant aan het hoofd vormden adviescommissies die zich bezighielden met het lezen en samenvatten van alle artikelen die zich in de Nederlandse en buitenlandse militaire tijdschriften bevonden. Voor Willem III vormde het militaire verleden een bron van inspiratie. Hij liet zijn ordonnance officieren de geschiedenis van wapenkorpsen nagaan en liet hen analyses maken van veldslagen en nieuwe ontwikkelingen binnen het marinewezen. Na tien

⁷⁵ NL-HaNA, KdK, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4283. Exh. Lr. Y, 20 juni 1894. Gevers aan Vegelin van Claerbergen, KdK-ambtenaar die bij de regentes te Vulpera verbleef, 9 juni 1894.

⁷⁶ Zie verder: Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland*, 415-434; Van Klinken, *Actieve burgers*, 279-324.

⁷⁷ Zie hoofdstuk 2.

⁷⁸ *Raadsman achter de troon*, 55.

jaar legde Willem III zich er echter bij neer dat hij geen daadwerkelijke invloed op het defensiebeleid kon uitoefenen. De adjudanten en ordonnance officieren beperkten hun werkzaamheden sindsdien tot het begeleiden van Willem III bij officiële gelegenheden en het vertegenwoordigen van de koning tijdens bijzondere gebeurtenissen en evenementen.⁷⁹ Een aantal leden van het Militaire Huis ging echter ook inhoudelijke functies als particulier secretaris vervullen.⁸⁰ Het inhoudelijk verschil met leden van het ‘Civiele Huis’, de kamerheren, ging daarmee vervagen maar formeel bleef er een belangrijk verschil: de leden van het Militaire Huis bleven in dienst van het leger tenzij ze op pensioen werden gesteld. Bij hun bevordering tot een hogere rang waren zij daarmee onderworpen aan regels die door de wetgever waren gesteld.

Rond 1860 was het Militaire Huis geen beleidsinstrument meer, maar de koning bleef wel op zijn strepen staan waar het militaire benoemingen betrof. De liberaal Weitzel was één van de ministers van Oorlog die dit niet kon waarderen, in een conflictueuze relatie met Willem III terecht kwam en zijn gedenkschriften gebruikte om uitgebreid zijn ongenoegen te ventileren. Het ging om een wederzijds gebrek aan sympathie. Geerling, minister van Marine, had reeds tijdens zijn eerste audiëntie van Willem III vernomen: ‘U zie ik gaarne’, zo zei hij, ‘maar ik zeg niet hetzelfde van Generaal Weitzel: ik heb geen verwachting van dien Minister; dat is een zeer gewoon officier, zeer ordinair, en hij zal in mij geen voorstander vinden van zijn militaire denkbeelden.’⁸¹ Maar ook Geerling kreeg tijdens zijn ministerschap van Marine te maken met een lastige politieke materie: er bestonden voortdurend conflicten tussen koning en ministers over de bevordering van hoge militairen die gedetacheerd waren binnen het ‘Militaire Huis’ van de koning. Binnen het hof kon men gemakkelijk in rang opschuiven zonder veldwerkzaamheden. Dat wekte afgunst op. Ministers van Oorlog en Marine waren daarom reeds onder Willem III strikt in beleidshandhaving: om in aanmerking te komen voor militaire bevordering moesten koninklijke adjudanten tijdelijk terug in actieve dienst. Als tegemoetkoming werd deze periode echter teruggebracht tot een minimum van twee jaar.⁸²

De relatie tussen regentes en de minister van Oorlog was al politiek gespannen omdat Emma strak vasthield aan de koninklijke prerogatieven rond militaire benoemingen van personen in gewone militaire dienst.⁸³ Daarbovenop kwam een ministeriële poging om het Militaire Huis te laten inkrimpen. Op de achtergrond woedde een parlementaire discussie: het liberale kamerlid J.J. van Kerkwijk probeerde in 1892 een principedebat op gang te brengen over de kosten van het Militaire Huis.⁸⁴ Van Kerkwijk wees daarbij ook op een principiële onrechtvaardigheid. ‘Er is iets hard in voor officieren in actieven dienst, dat officieren promotie maken, die in geruimen tijd niet in actieven dienst zijn geweest. Officieren in actieven dienst, die van kapitein majoor worden, worden eerst ernstig onderzocht en nagegaan of zij alle vereischten bezitten, die noodig zijn om hoofdofficier te worden. Bij officieren, die niet in werkelijken dienst zijn, is dat onderzoek onmogelijk, zoodat zij, geschikt of ongeschikt, promotie maken. Dat is voor officieren in werkelijken dienst een hard gelag. De

⁷⁹ F.M. Fox, ‘Militaire entourage rondom Oranje. De totstandkoming van het Militaire Huis in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 1992, 6-37, alwaar 27-31. Jeoffrey van Woensel, *Militairen aan het hof. De geschiedenis van het Militaire Huis 1849-2005* (Amsterdam 2005) 32-33.

⁸⁰ F.L.M. de Kock, later directeur van het Kabinet des Konings, was kamerheer. Zijn opvolgers Mansfelt, Dumonceau en De Ranitz waren echter lid van het Militaire Huis.

⁸¹ NL-Ha-NA, nummer toegang 2.21.006.48, inv.nr. 153. ‘Bijzonderheden uit het ministerieel leven van den vice admiraal F.L. Geerling 1883-1884’.

⁸² Bij Marine was het zelfs al onder Willem III teruggebracht tot anderhalve jaar. ‘Een hoofdofficier behoeft slechts een jaar tusschengaats en half jaar buitengaats gekommandeerd te hebben om de allerhoogste rang bij de marine te kunnen behalen.’ NL-HaNa, nummer toegang 2.21.006.48, inv.nr. 153. ‘Bijzonderheden uit het ministerieel leven van den vice admiraal F.L. Geerling 1883-1884’.

⁸³ Zie: Verburg, *Koningin Emma*, 70-109.

⁸⁴ Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 162-165.

adjudanten hebben eene aangename betrekking en daar komt bij dat zij, geschikt of niet, toch tot hogere rang bevorderd worden. Dat is een soort van onrecht en onbillijkheid jegens officieren in actieven dienst.’⁸⁵

Aan het hof dacht men in een andere richting. Achter de schermen schreef particulier secretaris S.M.S. de Ranitz adviezen. In detail ging hij in op de samenstelling van het Militaire Huis van de voorgaande dertig jaar en gaf een internationale vergelijking. De Ranitz gaf koningin Emma een belangrijke overweging om vooral niet in te stemmen met een ministerieel voorstel tot reorganisatie van het Militaire Huis: het prestige van de Kroon was in het geding. ‘Bovendien komt eene plaatsing van officieren aan het Hof ontegenzeggelijk aan het prestige van het leger ten nutte; omgekeerd vereischt ook het prestige der Kroon en van het Koninklijk gezag de tegenwoordigheid van officieren in de omgeving van het Hoofd van den Staat.’ Bovendien was het ‘tijdens een regentschap van de Regeering weinig passend, aan te dringen op afschaffing van tot nu erkende en geëerbiedigde prerogatieven van den Koninklijken Staat.’

De Ranitz adviseerde koningin Emma ook nadrukkelijk er tegen te waken dat zij vinger voor vinger zou gaan verliezen als zij mééging in door parlementair debat gevoede voorstellen. ‘In het algemeen is het gevaarlijk al te veel rekening te houden met de opmerkingen van Kamerleden over de inrichting der Koninklijke Hofhouding. Niet allen zijn daarvoor gunstig gezind en oordeelen ons onbevungen, afgescheiden nog van het minder gepaste zich in dergelijke zaken te mengen. Het is niet aan te nemen dat de Tweede Kamer “en corps” zich op zoodanig standpunt zoude plaatsen en dat de Minister van Oorlog, die ten allen tijde den wil van Zijne Majesteit in deze heeft geëerbiedigd, thans zoude willen medewerken tot het in het leven roepen van een toestand, die ons in dit opzicht bij andere Hoven zoude doen achterstaan. Zeker zoude het *nu* niet het oogenblik zijn in die richting werkzaam te zijn.’⁸⁶

Koningin Emma ging handelen in deze geest. Op 14 januari 1893 kwam minister Seyffard haar mededelen dat een adjudant niet bevorderd kon worden en verwees daarbij naar het Kamerdebat. De regentes liet uitgebreid háár standpunt weten: de Tweede Kamer was niet bevoegd om te beoordelen of een officier al dan niet zou worden bevorderd. Dit was in strijd met de Grondwet: ‘de Kamer zou alsdan ingrijpen in de rechten aan de Kroon gewaarborgd en officieren zouden aan de grootst mogelijke willekeur zijn blootgesteld.’ De koningin vond een andere stelling dan de hare ‘hoogst bedenkelijk’ omdat dan ‘een eerste stap zou worden gezet op den weg van ongeoorloofde inmenging der Staten-Generaal in zaken van Staatsbestuur niet behorende tot hun bevoegdheid... Eenmaal aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal de bevoegdheid gevende, inbreuk te maken op de rechten der Kroon en de bestaande wetten naar goedvinden bij eenvoudige motie of bij amendement te wijzigen of aan te vullen begeeft men zich op een zeer gevaarlijke weg, die in de toekomst voor alle takken van Staatsbestuur kan leiden tot zeer ernstige gevolgen en waartegen Hare Majesteit zich derhalve ten sterkste moet verzetten.’⁸⁷

De regentes wist een schikking te treffen: de desbetreffende adjudant werd bevorderd tot majoor, maar werd per apart koninklijk besluit tegelijkertijd gepensioneerd als militair.⁸⁸ Het venijn kwam met de volgende adjudant die in aanmerking kwam voor militaire bevordering: het betrof de persoon van S.M.S. de Ranitz zélf. De adjudantenkwestie werd

⁸⁵ Van Kerkwijk tijdens kamerdebat op 21 december 1892. Op citaat in: C.D.H. Schneider, ‘Bevordering van officieren der Landmacht’, *De Gids* 62 (1898) I, 232-252, alwaar 239.

⁸⁶ KHA A47-XI-5, no. 3 (‘geheime tas’, nummer 3). Nota ‘nr. 1’ op briefpapier van ‘Secretarie van H.M. de Koningin-Regentes’; handschrift De Ranitz, z.d. De Ranitz schreef tweede Kamer met kleine letter. Vgl. brief van S.M.S. de Ranitz aan A. baron Schimmelpenninck van de Oye, Commissaris van de Koningin in Utrecht, 30 december 1892. Op citaat bij: Verburg, *Koningin Emma*, 106.

⁸⁷ Op citaat in: Van Raalte, *Staatshoofd en ministers*, 162-165. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 98-103.

⁸⁸ Verburg, *Koningin Emma*, 104-105.

daarom méér dan een juridisch vraagstuk, de uitleg van een wet uit 1851. Het werd een persoonlijke kwestie omdat De Ranitz een prominente hofdignitaris was en als particulier secretaris evident méér dan een *sinecure* functie bekleedde. De pers bemoeide zich heftig met de bevorderingskwestie en bijna openlijk werd de positie van De Ranitz ter discussie gesteld: was hij een geheime adviseur van koningin Emma die ongewenste politieke invloed uitoefende zoals De Kock, particulier secretaris en vervolgens directeur van het Kabinet des Konings, had uitgeoefend?⁸⁹ W.H. de Beaufort liet in subtiële bewoordingen doorklinken dat De Ranitz geen politieke intrigant was. ‘Hij was de schranderste man in de kring van de hovelingen die destijds om de koningin waren geplaatst. Vandaar dat zijn raad veeltijds ingang vond; hij verlangde invloed uit te oefenen, terwijl andere heeren tevreden waren indien zij het de koningin naar den zin konden maken. Hij heeft in de *bisbilles* over het militaire huis zeer de hand gehad. Het was trouwens zijn eigen zaak. Overigens geloof ik niet dat hij een verkeerden invloed uitoefende.’⁹⁰

Op 26 mei 1894 schreef C.D.H. Schneider, de nieuwe minister van Oorlog, de regentes aan met een keurig geformuleerd verzoek: inzake de bevordering van De Ranitz wilde hij ‘uit meer dan één oogpunt een wijs beleid’ voeren om ‘in de tegenwoordige politieke omstandigheden een mogelijk conflict met de Volksvertegenwoordiging te voorkomen’. De minister van Buitenlandse Zaken had daarom namens de ministerraad de regentes mondeling een voorstel gedaan. Schneider volgde slechts met een eerbiedig machtigingsverzoek ‘om den Kapitein Jonkheer *de Ranitz* te bestemmen om gedurende den tijd van twee maanden te worden gedetacheerd bij het Regiment Grenadier en Jagers, waarbij op dit oogenblik een vacature van kapitein bij de bataljons *Grenadiers* bestaat’. Na twee maanden zou hij ‘onverwijld den dienst bij het Militaire Huis der Koningin’ kunnen hervatten.⁹¹

Jarenlang had De Ranitz gesmacht naar een positie binnen het regiment Grenadiers en Jagers, maar in 1894 ging hij niet. Het voorstel om De Ranitz voor slechts twee maanden te detacheren was namelijk in strijd met de praktijk van de bevorderingskwesties. Het rook naar een schijnvertoning en een meten met een dubbele maatstaf.⁹² Een woedende G.M. Verspijck, de adjudant-generaal binnen het Militaire Huis, kwam zich achteraf beklagen bij J. Röell. Via een redacteur van het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage* was hij er achter gekomen dat politici deden voorkomen alsof dit voorstel, ‘die schijnvertoning’, uit zijn koker was gekomen. Verspijck had juist aangekaart dat alleen de regentes bevoegd was in bevorderingskwesties. Het koninklijke prestige werd geweld aangedaan indien een bruikbare, trouwe dienaar als De Ranitz *niet* bevorderd zou worden. ‘Wordt de kapitein jhr. De Ranitz, die in het geheele leger en bij een groot gedeelte der natie bekend is als een ijverig, schrandere, plichtsbetreffend, flink en nobel man niet bevorderd dan zal dit op den luister der Kroon eene groote schaduw werpen. Men zal meenen de Koningin kan Haren trouwen goeden dienaar niet beschermen... de Koninklijke macht zal er erg onder lijden.’⁹³

Achter de schermen escaleerde de zaak. Koningin Emma overwoog advies aan te vragen bij de Raad van State, maar De Ranitz nam zelf ontslag. Invloedrijke personen, ‘die de politieke omstandigheden kennen’, hadden hem overtuigd dat het ministerie niet zou

⁸⁹ Vgl. *Nieuws van de Dag*, kleine courant, 19 juni 1894: in de pers werd een felle discussie gevoerd onder leiding van *Het Algemeen Handelsblad*, *De Arnhemse Courant*, *Het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage*, *De Nederlander* en *De Amsterdammer*. Taal, *Liberalen en radicalen*, 209-210, 224-225, 544-545. De Kock: zie hoofdstuk 2.

⁹⁰ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 1032.

⁹¹ NL-HaNA, Kdk, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 3247. Exh. 31 mei 1894 nr. 23.

⁹² Vgl. het hoofdartikel van *Algemeen Handelsblad* op 12 augustus 1894, ‘Met twee maten meten’.

⁹³ NL-HaNA, Röell, J., 2.21.183.69, inv.nr. 35. Brieven van G.M. Verspijck, adjudant generaal van wijlen Z.M. den Koning Willem III, aan J. Röell. 's Gravenhage, 3 en 5 juli 1894. G.M. Verspijck (1822-1909) werd per 15 augustus 1894 benoemd tot adjudant-generaal. Zie: Cleverens, *Niet verder dan ons Huis...*, 153-154.

toegeven. Een advies van de Raad van State zou terzijde worden gelegd. Koningin Emma speelde het spel eveneens hoog: zij eiste via het Kabinet der Koningin dat De Ranitz niet zo zeer op pensioen zou worden gesteld als wel afgekeurd wegens militaire arbeidsongeschiktheid. De Ranitz moest gepensioneerd worden als gevolg van 'ligchaamsgebreken *in en door* de dienst verkregen'.⁹⁴

Met de militaire pensionering van De Ranitz was de zaak ook niet afgelopen. Koningin Emma ondertekende met een koninklijke E een conceptbrief voor de minister van Oorlog die netjes werd overgeschreven binnen het Kabinet der Koningin. 'Jhr. De Ranitz heeft ditmaal de moeielijkheid opgelost, door zijn wensch om het leger te verlaten. Hare Majesteit betreurt het ten zeerste dat de Ministers zich in deze hebben laten leiden door een door de 2de Kamer der Staten-Generaal aangenomen amendement, dat op dit geval in het minst geen betrekking heeft, terwijl H.M. eveneens als vroeger bij H.D. bepaald gevoelen blijft, dat de 2^e Kamer der Staten-Generaal als geen deel uitmakende van de uitvoerende macht niet gerechtigd noch bevoegd om een oordeel te vellen of zijn gevoelens te zeggen is of een officier al dan niet geschikt is of in aanmerking kan komen voor hogere rang.'⁹⁵

Nauwelijks een week later kwam Schneider met een voorstel om een andere koninklijk adjudant tijdelijk actieve dienst te laten verrichten. De regentes reageerde per officiële nota: zij wilde zulke voorstellen niet meer ontvangen zolang niet 'de Wet op de bevordering zal zijn gewijzigd zoodat dan voor alle officieren gelijke regelen voor bevordering zullen bestaan die dan op de wet zullen berusten.'⁹⁶ Het daarop ingediende voorstel tot wijziging van de wet van 28 augustus 1851 kende maar één artikel: om in aanmerking te kunnen komen voor bevordering moesten officieren in hun huidige rang ten minste een bepaalde tijd in werkelijke dienst te hebben doorgebracht. Deze periode varieerde al naar gelang de verschillende officiersrangen van één tot twee jaar. De weerstand tegen het wetsvoorstel was echter groot. Minister Schneider trok het wetsvoorstel in nadat het geamendeerd was.⁹⁷

Koningin Emma vroeg rondom dit wetsvoorstel advies aan de conservatieve oud-minister J. Heemskerk en de antirevolutionair A.F. de Savornin Lohman. Lohman combineerde een hoogleraarschap staatsrecht met het lidmaatschap van de Tweede Kamer en de hoofdredactie van het dagblad *De Nederlander*. Via een vertrouwelijke correspondentie met De Ranitz probeerde Lohman te achterhalen wat er precies gespeeld had rondom het wetsvoorstel. De Ranitz schreef hem geen politieke rol te spelen en ook geen ambities daaromtrent te hebben.⁹⁸ De zaak zat hem echter dwars omdat andere personen dan hijzelf er last van hadden en de zaak het prestige van de Kroon niet ten goede kwam. Hij was daarom als persoon vóór het wetsontwerp geweest. 'Ik hoop dat ge mijn schrijven mij niet ten kwade zult vinden, ik schrijf u alleen omdat ik weet hoe onaangenaam het is onbillijk bejegend te worden, en het mij zeer leed zoude doen indien men een onrechtvaardigheid ten gevolge van *mijnen zaak* ging verheffen tot wet, en daardoor voorschriften werden vastgesteld waarvan anderen *meer* dupe konden worden dan ik gewend ben, vooral mijn positie is niet verminderd. In de kamer trekt men tegenwoordig zoo warm de partij van werklieden en mindere militairen dat wij mogen hopen dat ook de belangen der officieren pleitbezorgers zullen vinden. Vergeef mij dat ik daarvoor het aanhangige wetje bijzonder aanbeveel, ik ben er tenslotte een beetje in

⁹⁴ NL-HaNA, Kdk, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 3252. Exh. 27 juni 1894, no. 89; exh. 30 juni 1894, no. 33 (gecodeerde telegrammen). Exh. 4 juli 1894 (conceptbrief aan Minister van Oorlog, 4 juli 1894).

Onderstrepingen zijn vervangen door cursiveringen. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 152-153.

⁹⁵ NL-HaNA, Kdk, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 3255. Exh. 13 juli 1894 nr. 5. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 153.

⁹⁶ NL-HaNA, Kdk, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 3259. Exh. 4 aug. 1894, no. 30. Vgl. Verburg, *Koningin Emma*, 153.

⁹⁷ Verburg, *Koningin Emma*, 153-155.

⁹⁸ Brieven van 14 maart 1894 en 22 augustus 1895. NL-HaNA, A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 707.

betrokken, en wilde zo gaarne dat men ophield H.M. op kleingeestige wijze te plagen met het Militaire Huis. Want dát is helaas het eenig doel.’⁹⁹

De regentes was niet alleen politiek geplaagd, maar was ook door J. Röell voor het blok gezet. Zij had advies willen inwinnen bij de Raad van State, maar Röell had haar bedreigd met een collectief ontslag van de ministers. De Ranitz wist niet wat er precies was voorgevallen, ‘wèl weet ik dat H.M. toegaf en de zaak met grooten spoed werd afgedaan. Den volgenden morgen vond ik H.M. hevig verbolgen tegen R. wegens zijn eisch en hevig ontdaan. H.M. gebruikte ene uitdrukking welke ik mij herinner: “op die wijze is regeeren onmogelijk”. Ik mocht aan U en later aan Mr. H. mededeelen dat het advies van den Raad van State niet werd gevraagd, omdat de Regeering *op staanden voet toegeven had geëist*.’¹⁰⁰

Een paar dagen later, op 23 december 1895, schreef Savornin Lohman een artikel in *De Nederlander* waarin hij de politiek van minister Schneider als juist beoordeelde.¹⁰¹ De Ranitz vroeg of hij daarop mocht reageren via een ingezonden stuk. Nadat eerst Schneider om reactie was gevraagd, werd De Ranitz’ bijdrage op 31 december 1895 gepubliceerd in *De Nederlander*. De Ranitz beschreef het gedrag van minister Schneider in *De Nederlander* als onwettig en onridderlijk. Het was een vak om koninklijk adjudant te zijn en dat leerde men niet in twee jaar tijd. Koning Willem III had daarom goede redenen gehad om zijn adjudanten voor onbepaalde tijd te houden in plaats van hen terug te sturen naar hun militaire dienst. *Alle vorsten van Europa behielden bovendien hun adjudanten naar welgevallen. ‘De Groot-Hertog van Saksen kan men jaarlijks op Scheveningen zien met dezelfde adjudant, die van luitenant tot generaal in zijn dienst oplom. In Pruisen heeft men daartegen geen bezwaar, maar ons leger schijnt zoo goed georganiseerd dat er voor Neêrlands Koningin, dankzij Regeering en Volksvertegenwoordiging slechts eenige gepasseerde kapiteins op kunnen overschieten.’* Het Nederlandse systeem was goedkoop en was het niet ridderlijker om Hare Majesteit dan maar meteen het gehele Militaire Huis te ontnemen? ‘Al dat bevorderingskabaal, die *onnoodige* bevorderingsquasties hebben veel schade gedaan aan het leger en het prestige van de Kroon, *aan de waardigheid van Regeering en volksvertegenwoordiging*, en geen enkel nut staat er tegenover.’¹⁰²

De Nederlander publiceerde het stuk echter inclusief een uitgebreide annotatie waarbij de redactie weinig heel liet van De Ranitz’ betoog.¹⁰³ Bijtend schreef De Ranitz aan Savornin Lohman: ‘Ik dank u zeer voor de plaatsing van mijn artikel. Hadt ge mij de wedervraag gesteld of die plaatsing mét uwe nooten mij onaangenaam was, dan zoude ik die vraag bevestigend hebben beantwoord, en had ik van de plaatsing, ook in een ander blad, geheel afgezien. Intusschen dit is de éérste en de láátste maal dat ik de onvoorzichtigheid had mij te wagen op politiek terrein, ik ben daarvan nu gelukkig voorgoed genezen. De overtuiging dat mijn naam als schrijver van een artikel bij u veilig was, waaraan ik in mijne betrekking natuurlijk de grootste waarde moet hechten, heeft mij verleid. Kon ik nog eens met u over dergelijke zaken praten, dan zal mij dit een eer en een genoegen zijn, maar van “schrijven” ben ik genezen.’¹⁰⁴

⁹⁹ NL-HaNA, A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 707. Brief van S.M.S. de Ranitz, d.d. 31 mei 1895.

¹⁰⁰ NL-HaNA, A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 707. Brieven van S.M.S. de Ranitz, d.d. 8 juni en 18 december 1895.

¹⁰¹ Schneider, ‘Bevordering van officieren der Landmacht’, 247-248.

¹⁰² *De Nederlander*, 31 december 1895. Reactie op hoofdredactioneel artikel van 23 december 1895.

¹⁰³ *De Nederlander*, 31 december 1895. In één, door De Ranitz gewraakte, noot sprak *De Nederlander* de hoop uit dat bij een volgende kiesrechtuitbreiding ‘aan des schrijvers wensche worde voldaan’ en dat een parlementariër zou voorstellen om het gehele Militaire Huis af te schaffen.

¹⁰⁴ NL-HaNA, A.F. de Savornin Lohman, 2.21.148, inv.nr. 707. Brief van S.M.S. de Ranitz, d.d. 31 december 1895. *De Nederlander* maakte bij de annotatie gebruik van mededelingen die waren gedaan namens de minister van Oorlog, door diens kapitein-adjudant, A.J. Doorman, d.d. 24 december 1895.

Röell en De Ranitz verkeerden daarna nog jarenlang op persoonlijke voet van oorlog met elkaar.¹⁰⁵ De relatie tussen koningin Emma en Röell was eveneens bedorven en Emma ging haar adviseurs vooral buiten de ministers om zoeken. In 1897 was het moeilijk om een vicepresident voor de Raad van State te vinden die voldeed aan een eis die door de verantwoordelijke ministers in het parlement werd gebracht: 'Wij wenschen dat de invloed, dien de vicepresident in het bijzonder in de eerstvolgende jaren op ons land kan uitoefenen, in handen zij van iemand van wien wij verzekerd zijn dat hij de kroon in zuiver constitutioneelen zin raadt en zonder *parti pris* zaken en personen beoordeelt.' Jonkheer J.W.M. Schorer, een conservatief die op dat moment Commissaris der Koningin in Noord-Holland was, voelde zich genoodzaakt een functie te aanvaarden waarvoor hij zich niet geschikt achtte en die ook financieel in zijn nadeel was. Emma had echter bezwaren tegen alle andere kandidaten gehad: zij wilde een 'man van eerlijkheid' die 'nooit aan de strijdende politiek had medegedaan'. De regentes wilde de waarborg dat 'de jonge koningin na hare troonsbestijging volkomen onpartijdig en objectief raad' zou krijgen 'wanneer er strijd was tusschen de ministers en de presidenten der Kamers'. Zij stelde eisen aan de nieuwe vicepresident: bekendheid met het administratief recht, 'het presideren' verstaan' en ook op de hoogte zijn van wat er in de hoofdstad omging.¹⁰⁶

Tijdens de kabinetsformatie van 1897 liet koningin Emma vervolgens Schorer als een van de eersten komen. Zij liet duidelijk blijken dat Röell niet meer welkom was als kabinetsformateur. 'De regentes laat zich nogal kras uit over de personen der ministers. Tusschen haar en Röell schijnt een zeer sterke animositeit te bestaan. Althans zij liet dit zeer duidelijk uitkomen en nam deze zelfs op als één der hoofdargumenten tegen Röells wederoptreden. Ik ben daarop niet ingegaan en bepaalde mij zelfs tot het zeggen: dat dit argument buiten mijne beoordeling viel. Ook de zwakheid van Röell, op wiens verklaringen niet (naar haar oordeel) te rekenen valt, woog bij haar zeer zwaar.'¹⁰⁷

Toezicht op Wilhelmina's opleidingsprogramma

Schorer werd als vicepresident van de Raad van State ambtshalve lid van de Raad en Voogdij en daarom medetoezichthouder op de opleiding van koningin Wilhelmina. De voogdijraad was in 1890 vol ijver van start gegaan. Er werd een intern reglement opgesteld en de nodige praktische maatregelen werden genomen. De raad regelde een vergaderlokaal en dit werd onder meer ingericht met een eikenhouten kist met koperbeslag en naamplaat. In deze kist werden wetboeken en het archief van de voogdijraad bewaard. De kosten van de kist, vervaardigd op de ambachtsschool in Den Haag, werden gedeclareerd bij de koninklijke thesaurie. Ook de kosten van schoonhouden van het vergaderlokaal, het wassen van de gordijnen, aankopen bij boekhandel Couvée en de toelage van een assistent waren voor de koninklijke huishouding.¹⁰⁸

Na het afhandelen van het testament van Willem III en het opmaken van een officiële boedelbeschrijving had de raad niet veel meer te doen. Binnen haar hoofdtaak, toezicht houden op het onderwijs van Wilhelmina, liepen de zaken uitstekend. Veel contact was er niet

¹⁰⁵ Verburg, *Koningin Emma*, 160-161. Brief van F. van de Poll aan J. Röell, d.d. 26 augustus 1901. NL-HaNA, Röell, 2.21.183.69, inv.nr. 35.

¹⁰⁶ *Raadsman achter de troon*, 23.

¹⁰⁷ *Raadsman achter de troon*, 32-33. Voor het verloop van de 1897-formatie zie: Verburg, *Koningin Emma*, 171-179. Achtergrondstukken in: KHA A47-IX-5, no. 6 en NL-HaNA, KdK, 1841-1897, 2.02.04, inv.nr. 4283.

¹⁰⁸ KHA E8-IIIa nrs. 75 (1892) t/m 81 (1898). De kist kostte 40,50 gulden en werd achteraf overgedragen aan de museumcollectie van het Koninklijk Huisarchief (toelichting op inventaris KHA A50, onderdeel XIXa). De assistent kostte 200,- gulden op jaarbasis. Ook de rijtuighuur om het RvV-archief op 1 oktober 1898 over te brengen naar de koninklijke thesaurie werd gedeclareerd: 1,65 gulden. Uit deze mededeling kan worden opgemaakt dat de niet nader genoemde vergaderzaal zich buiten het paleis bevond.

meer. Schorer kreeg dit direct na installatie te horen: de raad was bij de regentes ‘niet zeer gezien’ hoewel de ‘wensen van Hare Majesteit’ nooit waren gedwarsboomd.’¹⁰⁹ Koningin Emma had tactisch de zaken naar zichzelf toegeschoven: met De Ranitz als uitvoerend rechterhand en op de achtergrond geadviseerd door haar vroegere docent L.R. Beijnen en de Haagse inspecteur van het middelbaar onderwijs was een opleidingsprogramma samengesteld. Zij ging zelf op zoek naar geschikte docenten.¹¹⁰ De benoemingen werden voorgelegd aan de Raad van Voogdij en doorgaans zonder veel interne discussie goedgekeurd. Het werk van koningin Emma en De Ranitz was dermate grondig dat de voogdijraad weinig fundamentele kritiek had. Er werd vooral op gelet of alle docenten een goede reputatie hadden en de opleiding wel ‘Nederlands’ genoeg zou zijn.¹¹¹

De Raad van Voogdij volgde daarmee de koers die zowel in 1850 als in 1888 tijdens het parlementaire debat was uitgezet. In 1850 was, tijdens de politieke discussie rondom een mogelijke voortijdige troonopvolging door prins Willem, met nadruk door ministers en parlementariërs uitgesproken dat een Nederlandse minderjarige koning zich ‘binnen het Rijk’ moest vestigen en zijn opleiding dáár moest plaats hebben. ‘Hij zal zich ook niet voor een geruimen tijd naar het buitenland kunnen begeven, of eene buitenlandsche reis van langeren duur kunnen doen zonder toestemming der Staten-Generaal’.¹¹² Tussen 1890 en 1898 was er bovendien grote zorg dat het laatste lid van de Oranjedynastie niet voortijdig ziek zou worden en sterven. De voogdijraad nam haar taak serieus: de raad beperkte toestemming voor buitenlandse reizen tot het strikt noodzakelijke en wilde voortdurend het advies van de lijfarts weten.

Bij deze toestemming voor buitenlandse reizen werd door de Raad van Voogdij impliciet ook gelet op karaktervorming. Al kort na de troonswisseling had F.W.J. van Aylva baron van Pallandt, een voormalig kamerheer-ceremoniemeester en Tweede Kamerlid, aan zijn zwager W. baron van Goltstein gewaarschuwd dat Wilhelmina voortijdig een hoogmoedig kind werd: ‘hoe is het mogelijk een kind zoo te bederven en tot een onverdragelijk wezen te maken. Jammer dat H.M. niet iemand van vertrouwen heeft, zaken en personen kennende, waar Hd naar wil luisteren.’ Misschien was hijzelf ouderwets of waren de modes veranderd, ‘maar tracht in hemelsnaam uw best te doen dat ongeduldige kind, tot een gewoon mensch worde opgevoed’. Het was verstandig dat de koningin dagelijks met leeftijdgenoten zou omgaan en vooral niet aangesproken werd met ‘Hare Majesteit’. ‘Wanneer men dan nagaat welk karakter Papa en de twee Gr. Mama’s hadden, vrees ik bij zulk een vreemdsoortige opvoeding de jeugdige Koning van Spanje aangenamer zal zijn dan de jeugdige Koningin van Nederland. Ik begrijp niet goed waar de voogdijraad eigenlijk voor dient wanneer het niet is om ook en vooral de opvoeding te bespreken.’¹¹³

De voogdijraad ging er in de praktijk óók op letten of buitenlandse reizen de jonge koningin niet voortijdig verwaand zouden maken. In 1892 tekende de Raad van Voogdij bezwaar aan tegen een bezoek van de koninginnen aan Berlijn, een tegenbezoek na het bezoek van Wilhelm II aan Amsterdam: het was niet verstandig om de jonge koningin met haar ‘zoo vatbare kinderlijke gemoed’ bloot te stellen aan het protocol van de grote internationale hoven. Zij zou daar op ‘een hoge stelling’ plaatsnemen en te jong eerbewijzen ontvangen die samenhangen met haar verheven functie. Emma hield daar rekening mee. Keizer Wilhelm II bleek met veel vorsteljk vertoon de Nederlandse vorstin eer te willen bewijzen: de keizer

¹⁰⁹ Raadsman achter de troon, 29.

¹¹⁰ Diverse correspondentie in: KHA A50-V-3.

¹¹¹ Kandidaten met een buitenlandse afkomst werden tijdens de vergaderingen bediscussieerd. KHA A50-XIVa-1. Vergaderingen van 8 november 1894, 27 april 1896, 29 april 1896.

¹¹² De minister van Justitie in zijn toelichting op het (verworpen) wetsontwerp omtrent de voogdij van Wilhelmina’s halfbroef Willem. VV 19 april 1850, 4.

¹¹³ F.W.J. Van Aylva baron van Pallandt, Heer van Vanenburg, aan W. baron van Goltstein, 27 februari 1891. GA, toegangsnummer 0568, inventarisnummer 279. Met dank aan René Cleverens voor attenderen.

stelde zich in Berlijn persoonlijk aan het hoofd van een grote militaire parade, een huldeblijk dat slechts bij bijzondere gelegenheden werd bewezen. Het was echter de regentes voor wie de keizer defileerde: Wilhelmina bleef bij de keizerin achter in het Neues Palais te Potsdam. Ook tijdens het galadiner kreeg Wilhelmina een plaats protocollair achter haar moeder. Achteraf liet de voogdijraad in tactische termen weten dat zij blij was dat de regentes de hint had begrepen.¹¹⁴ Uit zicht van de voogdijraad zou koningin Emma een paar maanden later echter anders handelen tijdens een bezoek aan Weimar. Door de voogdijraad was dit bezoek goedgekeurd omdat het een ‘familiebezoek’ was en een bijzondere aanleiding had: het vijftigjarig huwelijk van grootvorstin Sophie met Carl Alexander van Saksen-Weimar.¹¹⁵ Daar was het weldegelijk keizer Wilhelm II die formeel koningin Wilhelmina begeleidde tijdens de grootschalige festiviteiten.¹¹⁶

Koningin Emma vermeed een conflict, maar ging haar eigen gang zodra zij daarvoor praktisch de mogelijkheden had. De Raad van Voogdij maakte in 1895 bezwaar tegen een educatieve reis naar Groot-Brittannië omdat volgens de voorzitter, tevens ambassadeur in Londen, influenza zou heersen in de Britse hoofdstad. De regentes kreeg zonder veel interne discussie toestemming na positief advies van lijfarts.¹¹⁷ In de praktijk bleek het familie- en educatiebezoek politieke kantjes te hebben. Tijdens het twaalf dagen durend bezoek had koningin Emma vele sociale contacten met leden van de Britse koninklijke familie en nam zij de gelegenheid tot politiek netwerken.¹¹⁸ Zo bezocht Emma samen met de jonge Wilhelmina de Britse regeringsleider Salisbury op zijn buitengoed Hatfield. Salisbury gebruikte zijn monumentale familielandgoed met 127 vertrekken om via een invitatiebeleid zijn politieke kracht te laten gelden: behalve vele generaals, diplomaten, schrijvers, kunstenaars en politici maakten ook keizer Wilhelm II en de sjah van Perzië hun opwachting. Bisschoppen waren Salisbury’s specialiteit en tweederangs royalty een noodzakelijk kwaad.¹¹⁹

De jonge Wilhelmina maakte niet alleen uitgebreid kennis met de persoon van koningin Victoria, maar ook met het vorstelijk vertoon rondom haar majesteit. Groot vermaak was er achteraf dan ook in Britse kring over een publiek geuite opmerking van koningin Wilhelmina aan haar moeder: als volwassene wilde zij niet een koningin als Emma zijn, maar een échte koningin als Victoria!¹²⁰ Wilhelmina was geestdriftig geweest over de wijze waarop koningin Victoria een vorstelijke rondrit maakte door Hyde Park.¹²¹ Bovendien mocht zij op bijzondere wijze toekijken hoe de koningin leden van de society ontving in Buckingham Palace. Met belangstelling registreerden de hofdignitarissen dat urenlang de koetsen stonden te wachten op de Mall voordat de chique geklede dames toegang kregen tot het paleis. Het Nederlandse koninklijke rijtuig reed op en neer langs de file der rijtuigen. ‘De eerste rijtuigen van deze file kwamen reeds om 11 Uur aan, en om 3 Uur begon eerst de receptie.’¹²² Voor de jeugdige Wilhelmina werd een fraai plaatsje in het paleis gecreëerd. Via een spiegel kon zij zien wat er gebeurde, zonder zelf zichtbaar te zijn: koningin Victoria nam plaats op de troon en haar familieleden stelden zich rondom haar op. Daarna kwam de ‘voorstelling’: de handkus

¹¹⁴ KHA A50-XIVA-3. N. 53, 28 april 1892. KHA A50-XIVa-1. Notulen vergaderingen 25 april, 30 mei en 29 juni 1892. Kepper, *Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, 51-57

¹¹⁵ KHA A50-XIVa-1. Notulen vergadering 1 september 1892. KHA A50-XIVa-2. No. 61. 2 september 1892.

¹¹⁶ Anglika Pöthe, *Carl Alexander. Mäzen in Weimars ‘Silberner Zeit’* (Köln 1998) 396.

¹¹⁷ KHA A50-XIVa-1. Notulen vergadering 11 maart 1895.

¹¹⁸ Vgl. *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 995; *Eenzaam maar niet alleen*, 78.

¹¹⁹ Jane Struthers, *Royal Palaces of Britain* (London 2004) 48. Andrew Roberts, *Salisbury. Victorian Titan* (London 1999) 107.

¹²⁰ *Life with Queen Victoria. Marie Mallet’s Letters from Court 1887-1901*, edited by Victor Mallet (London 1968) 92.

¹²¹ Saxton-Winter, *Toen onze Koningin nog Prinsesje was*, 124.

¹²² KHA A47-VIIc-9.

van de leden van het corps diplomatique en hun echtgenoten. ‘Onnoodig te zeggen, dat het jonge meisje, ter wier eere dit geheele plan was uitgedacht, er ten zeerste van genoot.’¹²³

De Raad van Voogdij liet achteraf geen openlijke schriftelijke kritiek blijken, maar hoefde zich ook weinig zorgen te maken: koningin Emma hield zelf zorgvuldig bij of haar dochtertje niet te verwaand werd en op positieve wijze goed doordrongen was van haar toekomstige taak. De jeugdige Wilhelmina was in haar puberjaren vaak onhandelbaar.¹²⁴ Koningin Emma klaagde daarover haar nood bij grootvorstin Sophie. Wilhelmina was gelukkig, maar vaak moe. Zij sliep slecht als gevolg van te grote opwinding. Het kind was ongemakkelijk in de omgang en eiste voortdurend advies.¹²⁵ De jeugdige Wilhelmina liet tegelijkertijd aan ‘tante Sophie’ blijken dat zij moeite deed om moedig en kalm te blijven tijdens officiële verplichtingen. Zij vond het moeilijk alles goed te onthouden wat zij meemaakte en voelde zich bekeken en beoordeeld in haar bewegingen.¹²⁶

Wilhelmina karakteriseerde haar tante achteraf als ‘Landsvrouw in grote stijl’.¹²⁷ De grootvorstin was duidelijk een belangrijke adviseur op de achtergrond. Haar dood in maart 1897 kwam bij zowel koningin Emma als Wilhelmina hard aan. In ontroerende brieven aan Miss Saxton beschreef Wilhelmina hoe zij aan het denken was gezet: met de dood van tante Sophie was zij de laatste vertegenwoordiger van haar familie geworden en zij moest de waardigheid van de familie gaan hooghouden. Tante Sophie zou voortleven in haar persoon: Wilhelmina voelde zich geïnspireerd om haar goede voorbeeld te volgen en een zegen te zijn voor haar toekomstige volk. Wat betreft Wilhelmina had Sophie’s dood haar dichter bij zowel haar moeder als haar volk gebracht.¹²⁸

In een vervolgbrief schreef Wilhelmina dat zij nog maar één wens had: zo hard mogelijk werken om een waardige en goede koningin te zijn voor haar geliefde volk. Zij voelde de verantwoordelijkheid die op haar rustte als enige op de aarde die haar volk gelukkig kon maken. Met de dood van ‘de laatste Oranjeprinses’ was zij moreel gegroeid en zij zou alles doen om het goede voorbeeld van haar moeder en tante te volgen.¹²⁹

In een onvoltooid opstel probeerde Wilhelmina rond dezelfde tijd het Nederlandse volkskarakter uiteen te zetten. Zij slaagde daar niet in, maar stelde zich wel de vraag waarom zij een dergelijke schets trachtte te maken en gaf een uiteenzetting die paste in de orangistische traditie van haar directe voorgangers. ‘Het antwoord zoude naar mijne mening moeten zijn dat ik mij geroepen gevoel te bewijzen dat ik het karakter van het volk, waarover ik weldra zal regeren, goed ken en doorgrond; dit is voor mij een noodzakelijkheid en dankzij de voortreffelijke opvoeding die mijne moeder mij gegeven heeft, heb ik kunnen leeren hetgeen mij te pas komt bij het voeren van het bewind en daarbij in de eerste en voornaamste plaats de kennis en de liefde voor mijn eigen Volk. Ik heb niet alleen leeren meevoelen en denken en leven met mijn Volk door mijn lessen, maar daardoor heb ik ook het karakter, het stempel van het Nederlandsch volk gekregen – ik ben in het ware in de Nederlandsche vorm gegoten.’ Het volkskarakter was volgens de jeugdige koningin essentieel om de onafhankelijkheid van Nederland te waarborgen. ‘Een volk zonder karakter is een volk zonder wil en een volk zonder wil is een volk zonder kracht en een volk zonder kracht is een onding.’

¹²³ Dagboek koningin Victoria, 8 mei 1895. RA VIC/MAIN/QVJ/1895: 8 mei 1895. Saxton-Winter, *Toen onze Koningin nog Prinsesje was*, 126.

¹²⁴ Henriëtte van de Poll aan haar moeder, 12 december 1895. GA Zeist, Familie-archief Van de Poll, inv.nr. 485. Cleverens, *Niet verder dan Ons Huis*, ..., 105.

¹²⁵ KHA A47-IV-A-11, brief van koningin Emma aan grootvorstin Sophie, 27 december 1896.

¹²⁶ KHA A44b-IV-2. 25 december 1896, 16 januari 1897.

¹²⁷ Wilhelmina, *Eenzaam maar niet alleen*, 66.

¹²⁸ KHA G27-20. Brief van koningin Wilhelmina aan Miss Winter, 28 maart 1897. De complete brief is in Nederlandse vertaling gepubliceerd in: *Dear old Bones*, 139-141.

¹²⁹ Brief van koningin Wilhelmina aan Miss Winter, 4 april 1897. KHA G27-20. In Nederlandse vertaling gepubliceerd in: *Dear old Bones*, 142-143.

Om 'grootte of goede dingen' tot stand kon brengen zadelde Wilhelmina zichzelf daarom al in 1897 met een plicht op: 'Het is de plicht van iederen vorst en iedere vorstin om dat volkskarakter aan te moedigen, op te kweken; vorsten en vorstinnen moeten zelve hunnen volken leeren hunne afkomsten niet te verloochenen. Zij zijn immers de verpersoonlijking van hunne volk en gelijk het vaandel den soldaat den weg wijst, hun moed inspreekt en de voorstelling is van het Vaderland, zoo zijn zij voor hun gansche volk.'¹³⁰

Een aangepast leerprogramma voor koningin Wilhelmina

Met haar opstel liet Wilhelmina in eigen, nog primitieve, bewoordingen merken dat koningin Emma als opvoeder precies deed wat de leden van Staten-Generaal, Wilhelmina's letterlijke 'volksvertegenwoordigers', van haar gewild hadden. De Raad van Voogdij hoefde daarom maar weinig tegenspraak te leveren. De politieke conflicten waarin Emma terecht kwam als regentes hadden echter wel grote weerslag op de opleiding van Wilhelmina. In 1889 was het allemaal nog in eenvoudige termen door onderwijzer Gedeking aan Wilhelmina gedoceerd. 'Een vorst is ook veel meer verplicht, alles te doen wat in zijn vermogen is voor 't welzijn des volks: "De roem onzer voorvaderen is de onze niet, tenzij wij hen navolgen". Toch kan ook de best opgevoede en braafste vorst niet alleen regeeren. Er zijn een aantal heeren, die de koning kiest onder de wijsten en braafsten in het land, die met hem en voor hem regeeren: ministers (dienaren).'¹³¹

Tijdens haar regentschap merkte koningin Emma echter dat de werkrelatie tussen koning en minister ingewikkelder was. Nauwgezet woonde zij de lessen vaderlandse geschiedenis aan Wilhelmina bij. In toenemende mate begon de koningin vragen aan de Leidse hoogleraar Petrus Johannes Blok te stellen over actuele politieke persoonlijkheden en kwesties. Een gestreelde Blok vertelde haar dat het inderdaad moeilijk was om te oordelen als men niet voortdurend zijn oor te luisteren legde. Zij moest daarom goed de kranten lezen. De Leidse hoogleraar ging nader onderzoek doen en sprak onder meer kabinetsleider Pierson in de trein aan. 'H.M. bewondert mij om al die personenkennis! Ik antwoord, dat ik veel menschen ken maar ook veel navraag in deze dagen. Alleraardigste toon en disputen, die H.M.H.M. nog gaarne eenige weken willen voortzetten.... In de omgeving durft H.M. weinig over politiek te praten en met de politieke mannen moet men altijd oppassen! Zij apprecieert zeer de gelegenheid om vrijuit met mij over alles te praten.'¹³²

Koningin Emma apprecieerde echter minder een paar standpunten die verpakt zaten in Bloks mededelingen. Met name over de Belgische Opstand in 1830 werden meningsverschillen uitgesproken. Koningin Emma sprak Blok aan op de juistheid van zijn bewering: wist hij zeker dat Willem II Fransgezind was geweest? Grootvorstin Sophie ontkende het. 'Heeft u daarvoor bronnen van dergelijke aard of is het zo maar een praatje misschien?' Blok verdedigde zijn standpunt met verwijzing naar de historische literatuur, maar koningin Emma verklaarde dat de opstelling van de toenmalige kroonprins anders verklaard moest worden.¹³³

De koninginnen bleven veel vragen stellen over politieke zaken en tegelijkertijd werden de opleidingsplannen veranderd. Wilhelmina had de colleges Bestuursinrichting van Nederlands-Indië van J. de Louter tot dusverre droog en moeilijk te volgen gevonden.¹³⁴ Toch

¹³⁰ KHA A50-V-23. 'Het karakter van het Nederlandsche volk' en 'Verloren uren'.

¹³¹ KHA A50-V-7. 2^e schrift: '1889. Vaderlandsche geschiedenis'. Les VI.

¹³² KHA A50-V-9. Notitie Blok, 9 november 1897 op briefpapier van Paleis Het Loo.

¹³³ KHA A50-V-9. Notitie Blok. Het gesprek vond plaats op 8 juli 1897, een paar maanden na de dood van grootvorstin Sophie. Koningin Wilhelmina schreef kortweg aan Miss Winter dat er grote meningsverschillen waren. Brief van koningin Wilhelmina aan Miss Winter, 10 juli 1897: KHA G27-20.

¹³⁴ Koningin Wilhelmina aan Miss Winter, 14 maart 1897, 13 maart 1898, 12 juni 1898 en 19 juni 1898. KHA G27-20 en G27-19.

deelde S.M.S. de Ranitz in juni 1897 schriftelijk aan de Raad van Voogdij mee dat de Utrechtse hoogleraar was aangewezen om koningin Wilhelmina te onderwijzen in het staatsrecht. Hij wees er daarbij op dat conform de letter van de Wet op de voogdij geen toestemming meer gevraagd hoefde te worden voor de benoeming: De Louter was reeds aangesteld als docent. Een paar weken later werd ook Blok op de hoogte gesteld. Er bestond een verschil van inzicht over verschillende opvattingen van ‘geschiedkundige en staatsrechtelijke zijde, door mij ook zeer op de voorgrond gesteld’. Koningin Emma verzocht Blok om in overleg te treden met De Louter ‘over de grenzen van ons beider onderwijs, dat zeer in elkander grijpt’.¹³⁵

De Louter had een vrijzinnige liberale achtergrond maar bewoog zich inmiddels in conservatief liberale richting. Voor de kennismaking met koningin Emma had hij zich in publicaties als een voorstander van een sterk koningschap gepresenteerd. Tijdens de heftige publieke discussie rond het kieswetsontwerp van Tak van Poortvliet had hij in het liberale tijdschrift *De Gids* gewezen op de ‘zedelijke kracht’ die van de troon uitging. ‘Gebouwd op een roemrijk verleden, op nationale liefde en trouw heeft hij reeds menigen storm getrotseerd en menige uitbarsting verhoed. Schenkt de Hemel ook voortaan aan Nederland verstandige vorsten, ontsproten aan den alouden Oranjestam, dan blijft de Kroon het zinnebeeld en het schild der nationale eenheid en ook voor een Volksvertegenwoordiging op democratische grondslag het voorwerp van vereering en afhankelijkheid.’ Tijdens de politieke problemen van de Kamerontbinding van 1894 had De Louter bovendien koningin Emma in *Het Vaderland* geprezen dat zij ‘met terzijdestelling van persoonlijke sympathieën en subjectieve inzichten’ het advies van haar ministers had gevolgd.¹³⁶

De Louter onderwees koningin Wilhelmina artikel voor artikel in de Grondwet. Volgens Schorer waren De Louters lessen in Emma’s ogen een groot genoegen. De regentes maakte zelf de aantekeningen en zij werden achteraf door Henriëtte van de Poll uitgewerkt. ‘Deze is niet bij de lessen tegenwoordig, maar werkt de aantekeningen uit en leest ze voor. Als zij iets niet begrijpt, hetgeen een aanwijzing is dat aantekeningen niet duidelijk zijn, wordt explicatie gevraagd aan de koningin-moeder en zoo noodig aan de koningin of prof. De Louter. Op die uitgewerkte aantekeningen is door de koningin-moeder en freule Van den Poll een inhoud gemaakt en zij vormen reeds verscheidende deelen, die telkens door de koningin geraadpleegd worden. De koningin-moeder werkt daaraan soms meer dan 20 uren in de week!’¹³⁷

De colleges kregen een politiek tintje omdat De Louter zijn persoonlijke meningen liet horen. Een grondwet moest volgens De Louter aan drie vereisten voldoen: vastheid en stevigheid, er mocht niet te veel en niet te weinig in staan, en duidelijkheid verschaffen. De huidige Grondwet miste eenheid en had een gebrekkige rangschikking en redactie. De Grondwet ‘heeft *te veel* opgedragen aan Wetgever’.¹³⁸

¹³⁵ KHA A50-V-9. Notitie Blok, 29 juni 1897. Uit de notities van Blok spreken een zekere vooringenomenheid. Hij schreef in de notities over ‘den grooten staatsman Thorbecke’ (eindverslag, maart 1898) en karakterzwakheid van Willem II (6 oktober 1896). De Ranitz aan de RvV, 19 juni 1897: KHA A50 XIVa-1. De benoeming van De Louter als docent in de bestuursinrichting van Nederlands-Indië was op 18 januari 1897 zonder inhoudelijke opmerkingen de vergadering van de voogdijraad gepasseerd: KHA A50-XIVa-1.

¹³⁶ G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901* (’s Gravenhage 1980) 112, 308, 328 (citaat *De Vaderland*) 465, 486. J. de Louter, ‘Het kiesrecht’, *De Gids* 57 (1893) 76-101, alwaar 98. Vgl. C.G. Roelofsen, ‘Jan de Louter, 1847-1932. Een typisch negentiende-eeuwse figuur’, in: G.C.J.J. van den Bergh, J.E. Spruit e.a. (red.), *Rechtsgeleerd Utrecht. Levensschetsen van elf hoogleraren uit driehonderdvijftig jaar Faculteit der Rechtsgeleerdheid in Utrecht* (Zutphen 1986) 102-113. C.G. Roelofsen, ‘Louter, Jan de (1847-1932)’, in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/louter [13-03-2008]. Vgl. Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 189-190. Met dank aan Cees Roelofsen voor klankboordfunctie.

¹³⁷ *Raadsman achter de troon*, 56.

¹³⁸ Eerste college, 4 oktober 1897: KHA A50-V-20. Cahier Staatsrecht en Bestuursinrichting I, 2-9.

Nadrukkelijk liet De Louter weten dat het de ministers waren die namens de koning het uitvoerende werk deden, daarvoor ter verantwoording konden worden geroepen en zorgden voor een harmonieuze samenwerking tussen de Kroon en de Staten-Generaal. De Kroon kon geen minister handhaven met wie de Eerste of Tweede Kamer niet wilde samenwerken. 'Dit is geen gevolg of vrucht van de ministerieele verantwoordelijkheid, maar het is een feit dat door de ministerieele verantwoordelijkheid veel spoediger blijkt of samenwerking bestaat. Voor benoeming en voor ontslag van een Minister is ook een contraseign noodig. Kroon is bij de keuze van Ministers genoodzaakt rekening te houden met de meerderheid der II Kamer.'¹³⁹

De koning had echter wel een eigen taak, want in tegenstelling tot Groot-Brittannië konden niet twee politieke stromingen elkaar afwisselen bij het regeren. 'Ministers moeten niet alleen bekwaam zijn, maar mannen van karakter zijn en vooral moeten zij tot de politieke richting behoren die de meerderheid in de Kamer vormt. In Engeland zijn twee partijen, buitendien is de Kroon verplicht de Ministers uit de leden van het Parlement te kiezen dus is de samenstelling van een Ministerie gemakkelijk. In ons land waar meer partijen bestaan is de taak van de Kroon veel moeilijker. Vooral wordt de toestand in ons land moeilijk door de clericale partijen.' Het was daarom belangrijk 'dat de Kroon een zelfstandig oordeel hebbe en kunne oordeelen over personen over maatschappelijke verhoudingen en toestanden en daarbij kennis hebbe van ons Staatsrecht.'¹⁴⁰

Het Nederlandse staatsrecht kende bovendien het ontbindingsrecht. Indirect kreeg Willem III een verwijt, terwijl koningin Emma lof werd toegezwaaid over haar optreden in 1894. 'Wanneer een conflict ontstaat omtrent een geheel nieuwe zaak die bij de laatste verkiezing nog niet bestond, dan kan de Kroon veronderstellen, dat de Kamer het volk niet goed vertegenwoordigt, en daarom de Kamer ontbinden. Zoo ontstond bijv. de April-beweging geheel onverwachts. Daarom ontbond de Kroon de Kamer om te weten of zij de volkswenschen vertegenwoordigde. Het bleek van niet. Zoo ook in 1894. Toen was de meerderheid in de Tweede Kamer tegen de Kieswet Tak. Deze bij was bij de verkiezingen in 1891 niet bekend, Kroon wist niet hoe het volk er over dacht. Daarom werd Kamer ontbonden. Ontbinden is alleen aan te raden in zeer ernstige gevallen. De herhaalde ontbindingen in de jaren 1866 en 1868 zijn te betreuren. Wanneer het ontbindingsrecht goed wordt toegepast kan de Kroon nooit gelijk of ongelijk krijgen; zij staat daar buiten en boven.'¹⁴¹

In een slotwoord vatte De Louter tijdens zijn laatste college de zaak nog eens samen en maakte in feite een onderscheid tussen staatsrecht en politieke interventiemogelijkheden van de vorst. 'De *Grondwet* is de grondslag van de staatsinrichting, de grondslag dus ook van den Troon. De Staatsinrichting van Nederland berust op twee grondzuilen: op Troon en volksvertegenwoordiging (Koning en Staten-Generaal). Het welzijn van den Staat hangt af van de harmonie tusschen Kroon en Volksvertegenwoordiging. De ministerieele verantwoordelijkheid waarborgt de handhaving der harmonie tusschen de Kroon en de Staten-Generaal. Door de ministerieele verantwoordelijkheid wordt bij *normale* omstandigheden bewerkt dat er overeenstemming is tusschen de Regering (de verantwoordelijke) en de Staten-Generaal. In *abnormale* omstandigheden (bij botsing der machten) is de ministerieele verantwoordelijkheid voor de Kroon het middel om de harmonie te kunnen herstellen. Hij kan dan kiezen tusschen twee zaken om de harmonie te herstellen, òf de *Kamer ontbinden* òf *nieuwe ministers roepen*. De *Kroon* moet beslissen wat de beste oplossing is in het belang van het land. Om een juiste keuze te doen moet men de Staatsinrichting goed kennen, maar dit niet alleen, men moet ook een groote kennis hebben van de behoeften van de maatschappij en

¹³⁹ College van 28 januari 1898: KHA A50-V-20. Cahier Staatsrecht en Bestuursinrichting I, 100.

¹⁴⁰ College van 6 april 1898: KHA A50-V-20. Cahier Staatsrecht en Bestuursinrichting II, 54-57.

¹⁴¹ College van 6 en 9 april 1898: KHA A50-V-20. Cahier Staatsrecht en Bestuursinrichting II, 57, 63.

daaraan personen kennis paren. Maar deze roeping der Kroon in abnormale omstandigheden is niet de eenige. In gewone omstandigheden heeft de Kroon ook eene zeer gewichtige taak te vervullen. De Kroon moet de continuïteit (het verband tusschen heden en toekomst) handhaven. De Kroon moet waarschuwen tegen maatregelen die de toekomst bederven omdat zij boven de wisseling der omstandigheden staat, boven den strijd der partijen. De Kroon moet soms Hare Ministers aansporen en aandrijven, soms tegenhouden. De Kroon ziet verder dan de tijdelijke Ministers. De Kroon heeft het einddoel van elke maatregel in het oog. De *middelen* om dat einddoel te bereiken moet de Kroon aan de Minister overlaten.’

De Louter gaf met dit exposé een pleidooi voor een bovenpartijdig koningschap waarbij nadrukkelijk de ministers werden aangewezen als degenen die daadwerkelijk bestuurden. De vorst moest echter politiek kunnen interveniëren indien dit in het algemeen belang was. In het verlengde van een typisch orangistische dynastieke traditie moest Wilhelmina waken voor de eenheid van Nederland en zich toegankelijk opstellen voor alle behoeften en noden van het volk. ‘Het is hoogst wenschelijk dat de Kroon eene vaste persoonlijke overtuiging hebbe, maar tevens dat de Kroon het geduld hebbe en de wijsheid om in te zien, dat de eigen overtuiging niet genoeg is om eene zaak tot stand te brengen, maar dat zij werken moet om die overtuiging ingang te doen vinden bij het Volk en de Regering. Hoe meer belangstelling de Kroon toont, hoe beter het is.’¹⁴²

Slot

Als regentes had koningin Emma eigenlijk maar twee taken: het tijdelijk waarnemen van de regering en onder toezicht van de Raad van Voogdij zo goed mogelijk de minderjarige Wilhelmina opleiden voor een koningschap dat nadrukkelijk ‘Nederlands’ van karakter moest zijn. Tijdens het leven van Willem III had zij zich op de achtergrond gehouden. Ze was daardoor voor velen een onbekende. Koningin Emma was door critici als minister Weitzel gewogen op het moment dat regentschap aan de orde kwam en eigenlijk te licht bevonden. Zij was educatief gezien niet voorbereid op haar taak en bovendien afkomstig uit een klein Duits vorstendom dat politiek onder voogdij van het machtige, autoritair geregeerde Pruisen stond. Er was echter geen alternatief voor het regentschap. Koningin Emma had daarom acht jaar lang zowel staatsrechtelijke als praktische redenen om zoveel mogelijk naar continuïteit te streven.

Koning Emma trachtte naar precedentes te handelen, maar stuitte in de politieke praktijk op een erfenis in negatieve zin. Ministers van Binnenlandse Zaken en Oorlog probeerden bij een onervaren regentes reorganisaties door te voeren die bij Willem III onbespreekbaar waren geweest. Bovendien was er argwaan of de directeur van het Kabinet des Konings en de particulier secretaris politiek bedreven op een wijze zoals onder Willem III nog voorkwam. Met een beroep op het tijdelijk karakter van het regentschap wist koningin Emma de reorganisaties te keren, maar moest aanvaarden dat de archieffunctie van het Kabinet des Konings onder ministerieel toezicht kwam te staan terwijl De Ranitz ontslag moest nemen uit het leger om zijn werk als particulier secretaris te kunnen voortzetten. Koningin Emma moest om pragmatische redenen haar adviseurs vooral binnen de formele constellatie van het Nederlands staatsbestel zoeken. Zij ging eisen stellen bij de benoeming van een vicepresident van de Raad van State zodra deze positie vrij kwam en ontwierp een nieuwe adviesprocedure rond kabinetsformaties die in de twintigste eeuw bleef bestaan.

Acht jaar lang regeerde koningin Emma nauwgezet volgens de letter van de Grondwet, liet deze nader uitleggen door De Louter nadat er politieke problemen waren geweest en kreeg achteraf van tijdgenoten alle lof toegezwaid hoewel zij af en toe eigengereid had gehandeld.

¹⁴² Slotwoord op 5 augustus 1898: KHA A50-V-20, cahier Staatsrecht en bestuursinrichting IV, 221-222.

W.H. de Beaufort, minister van Buitenlandse Zaken tussen 1897 en 1901, schreef in 1901: ‘In het behandelen van staatszaken heeft de regentes steeds blijk gegeven van goed inzicht en degelijke kennis van zaken. Zij was van alles uitnemend op de hoogte, bestudeerde alle zaken en kende ook de eigenaardigheden van alle hooge ambtenaren, hunne goede en minder goede eigenschappen.’ De koningin had haar eigen opvattingen, maar zij ‘was streng constitutioneel en vatte de verantwoordelijkheid van de ministers zeer juist op.’ De regentes viel op door haar buitengewone tact en de wijze waarop zij iedereen met grote aandacht gade sloeg.¹⁴³

In 1929 gingen alle remmen los op het moment dat herdacht werd dat koningin Emma vijftig jaar Nederlandse was. J.Th. de Visser, oud-minister van Onderwijs, schreef lovend in een gedenkboek: ‘Zoo heeft te midden van alle politieke moeilijkheden, bij alle partijwoelingen, bij al de wisselingen van ministeries in die dagen, deze jonge Vrouw de majesteit van de Kroon duidelijk in het licht gesteld. Als uitvoerster van het Koninklijk gezag stond zij hoog boven de onderlinge verschillen en den partijstrijd. Hare persoonlijke neigingen en wenschen bleven het geheim van Haar hart; zij stelde er prijs op de zuiverste opvatting voor het constitutioneele koningschap te huldigen. Daardoor niet het minst is in die onrustige tijden de monarchie onder ons bevestigd. Met eerbied en dankbaarheid jegens de Koningin-Regentes denkt iedere Nederlander aan dat tijdperk terug.’¹⁴⁴

Koningin Emma prefereerde een bovenpartijdig regentschap, maar kwam met de conceptkieswet van Tak van Poortvliet ongewild in politiek vaarwater terecht. De Louter legde vervolgens voor koningin Emma de grondwettelijke voorschriften uit op een wijze die in het verlengde lag van zowel de dynastieke tradities van het Oranjehuis als een ethisch gekleurd koningschap zoals koningin Emma voorstond na alle problemen met Wilhelmina’s voorgangers. De Louter liet de vorstinnen vooral weten dat zij pragmatisch moesten handelen in concrete situaties. Daarvoor was een *education permanente* noodzakelijk. ‘Men moet nooit vergeten dat de maatschappij zich voortdurend voortbeweegt. Dien vooruitgang kan men niet tegenhouden, al zoude men het willen, dan zoude men door den vooruitgang medegesleept of onderworpen worden. Het is hoogst noodig dat de Kroon alle behoeften en nooden der maatschappij belangstellend naga. De Kroon moet een open oog voor de verschijnselen van den tijd hebben, in welken zij leeft. De Kroon moet daarom *toegankelijk* zijn voor alle behoeften en nooden van het volk.’¹⁴⁵

¹⁴³ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, II, 1031-1032.

¹⁴⁴ De Visser, ‘De Koningin-Moeder’, in: De Visser e.a. (red.), *De Koningin-Moeder, 1879-1929*, 7-8.

¹⁴⁵ Slotwoord op 5 augustus 1898: KHA A50-V-20, cahier Staatsrecht en bestuursinrichting IV, 221.